

मिळून सार्याजणी

पुणे | वर्ष विसावे | अंक दहावा | मे २०२१ (मासिक) | पृष्ठसंख्या ६० | किंमत ₹ ५०/-
Miloon Saryajani | Pune | Vol. 20 | Issue 10th | May 2021 (Monthly) | Pages 60 | Price Rs. 50

'ती' आणि 'तो' या पलीकडचे सर्व 'ते' यांचा
स्वतःशी आणि परस्परांशी नव्यानं संवाद व्हावा यासाठी...

नव्या युगातील करिअर्सचे एकमेव प्रवेशद्वार!

MKCL
॥ ज्ञानवीर लागू जमी ॥
www.mkcl.org

MS-CIT
आता शिका:

केंद्रात

घरी

चालता-फिरता

MS-CIT

आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा परिपूर्ण कंप्यूटर कोर्स

उद्याच्या जगात वावरण्याचा आत्मविश्वास !

MS-CIT कोर्स दोन पर्यायांमध्ये उपलब्ध

प्रवेशासाठी www.mkcl.org/join या लिंकला भेट द्या
किंवा नजीकच्या MS-CIT केंद्राशी संपर्क साधा

संस्थापक-संपादक
स्मृतिशेष विद्या बाळ

संपादक : गीताली वि. मं.

व्यवस्थापक : मानसी घाणेकर

संपादन साहाय्य : पूनम बा. मं.

कार्यालयीन व्यवस्थापन :
प्रगती सावंत, आशा देशमुख

मुखपृष्ठ : कातकऱ्यांच्या
लाडक्या बेचकीनं बरोब्बर
निशाणा साधताना
खैराटवाडीच्या मुक्ता वाघमारे ।
छायाचित्र : गिरिजा

मुखपृष्ठ मांडणी : राजू देशपांडे

अंक जुळणी-अंक मांडणी :
सारद मजकूर, पुणे

आतील सुलेखन व चित्रे :
राजू देशपांडे, शेखर गोडबोले
गिरीश सहस्रबुद्धे
आणि इंटरनेटवरून साभार

मुद्रितशोधन : हृषीकेश पाळंदे
आणि साऱ्याजणी

अक्षरजुळणी : नीला देशपांडे

माध्यम संवादक : संदीप 'मसहूर'
मो. ९४२३८ ५८०७७

कार्यालयीन पत्ता : फ्लॅट
नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत
को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात
रोड, गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा,
पुणे-४११००४

कार्यालयीन संपर्क :
०२०-२५६५३९३८, ७४४७४४९६६४
saryajani@gmail.com

कार्यालयीन वेळ :

सोम. ते शुक्र. दु. १२ ते ५

वार्षिक वर्गणी
व्यक्तीसाठी ५०० रु.
संस्थेसाठी ७०० रु.
(अधिक तपशील पान क्र.२५ वर)

पानोपानी

मे २०२१

मिळून साऱ्याजणी

www.miloonSaryajani.in | आरंभ-ऑगस्ट १९८९

- शांतिसंवाद । गीताली । ४
- रेऊ कथा स्पर्धा २०२०
पारितोषिक प्राप्त कथा
ती आई होती म्हणून ।
अंजली बिपीनकुमार । ६
- गिरणगावाची वेगळी वाट...
नीरा आडारकर । ८
- प्रत्येकानं हिरो व्हावं असं
म्हणणारी नवल एल सादावी
साधना दधिच । १२
- शब्दांजली
अनिता आणि आपण
दीप्ती राऊत । १४
- तरंगते वास्तव
ज्योती सुभाष । १६
- 'साऱ्याजणी'ची भावपूर्ण
आदरांजली । १६-१७
- आर्थिक असुरक्षितता :
एक आढावा
समीक्षा फराकटे । १८
- मी लग्न करू की नको?
दिलीप शिंदे । २०
- उरे एक आता असा शोक वाहे
वैशाली पंडित । २४
- श्रमाची चोरी म्हणजे...
निमित्त : सहावा वर्ण आणि
भारतीय मन्वंतर
संकलन-गीताली वि. मं. । २६
- जोडोनिया मन ऑनलाइन व्यवहारे
क्रेडिट कार्ड : शाप की वरदान?
कौमुदी अमीन । ३२
- जिवंत जोडपं
आसावरी काकडे । ३४
- कळा ज्या लागल्या जीवा...
केसावर भांडे । सारिका । ३६
- निष्पर्ण नोंदी
मदर्स डे । प्रियांका तुपे । ३८
- शतशः नमन
दीपश्री पित्रे (काळे) । ४९
- आपल्या वाचनालयात
मृणाल मुजूमदार,
सुजाता जोशी-पाटोदेकर । ५६
- वाचणारे लिहितात । ५७
- प्रतिनिधी यादी । ५८

कविता

नीरजा / ३० । धुंडीराज जोशी / ३० । बुद्धभूषण साळवे / ३०
प्रमोद पंत / ३१ । सीताराम गोसावी / ४३

निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्टच्या मालकीचे मिळून साऱ्याजणी मासिक मुद्रक, प्रकाशक
गीताली वि. मं. यांनी युनिक ऑफसेट, १५२३, सदाशिव पेठ, आनंदशिल्प, पुणे ४११०३०
येथे छापून फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात रोड,
गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे ४११००४ येथे प्रसिद्ध केले. संपादक : गीताली वि. मं.

'MiloonSaryajani' Monthly is owned by Niramaya Public Charitable Trust, Printed
and Published by Getaali V. M., Printed at Unique Offset, 1523, Sadashiv Peth,
Anandshilp, Pune 411030 and Published at Flat No.101, 1st floor, Nachiket CHS,
Prabhat Road, Lane No.4, Erandawana, Pune 411004. Editor - Geetali V. M.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले
तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच
असे नाही. अंकात प्रसिद्ध केलेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

शांतिसंवाद

प्रिय वाचक
सस्नेह नमस्कार!

१ मे हा आपल्या सर्वांसाठी अतिशय महत्त्वाचा दिवस! आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन. मराठी माणसाचा लाडका महाराष्ट्र दिन आणि हो, महाराष्ट्र राज्याचं जुळं भावंडं गुजरात राज्य – त्यांचा गुजरात दिन! अशा या १ मे निमित्त सर्वांना अनेकानेक सदृच्छा!

स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्ष उलटून गेल्यावरही भारतातल्या आणि महाराष्ट्रातल्या शहरातल्या आणि खेड्यातल्या विविध श्रम करणाऱ्या संघटित आणि असंघटित कामगारांची आर्थिक स्थिती अनिश्चित आणि असुरक्षित असणाऱ्या रोजगारामुळे अतिशय खालावली आहे. हे बिकट आणि कष्टमय अमानवी आयुष्य आपल्या अर्थव्यवस्थेमुळे त्यांच्या वाट्याला आलं आहे. बांधकाम कामगार, वीटभट्टी कामगार, सफाई कामगार, घर कामगार अशा विविध क्षेत्रांत काम करणाऱ्या कामगारांच्या सर्जनशील श्रमाला दाद देण्यासाठी १ मे आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन! या निमित्तानं आपण मूल्य म्हणून शारीरिक कष्टाकडे, श्रमाकडे आणि श्रमजीवींकडे कसं बघतो, याची जाणीव धारदार होण्यासाठी या अंकातला श्रमाची चोरी म्हणजे... हा लेख आवर्जून वाचा.

भाषावार प्रांत रचनेच्या जुळ्या राज्यांचा म्हणजे महाराष्ट्र आणि गुजरात यांचा जन्म १ मे १९६०ला झाला. खरं तर भाषा हे संवादाचं एक सशक्त माध्यम! पण तुझी भाषा श्रेष्ठ की माझी भाषा श्रेष्ठ असं म्हणत भाषांच्या अस्मितेच्या राजकारणात विसंवादच वाढीला लागतो आहे. शिवाय एकाच राज्यातल्या पण विविध प्रांतांतल्या बोलीभाषा आणि प्रमाण भाषा यांच्यामध्ये उतरंड निर्माण केली जाते. आदिवासी, दलित आणि इतरही वंचित गटातल्या लोकांना तुमची भाषा कमकुवत, मागास आहे असं सांगून त्यांच्या भाषेविषयी त्यांच्या मनात न्यूनगंड पेरला जातो. तुम्हाला स्पर्धेत टिकायचं असेल, तर तुम्हाला प्रमाण मराठी भाषेत तसंच इंग्रजीत लिहायला व बोलायचा आलं च पाहिजे, असं सांगत शोषित – वंचितांच्या भाषेला संपवण्यातून त्यांच्या इतिहास व संस्कृतीचाही लय होत असतो. याला आदिवासी, दलित व इतर मागासवर्गीयातल्या शिक्षित घटकांकडून मिळणारी मूक संमती! यामुळे आपल्यावर

लादल्या जाणाऱ्या सांस्कृतिक प्रभुत्वाकडे त्यांचं लक्षही जात नाही. याचा फायदा प्रस्थापित व्यवस्थेला होतो आणि त्यातूनच शोषणाधारित व्यवस्था कायम टिकून राहते. या शोषणाधारित भाषेच्या उतरंडीचं समूळ उच्चाटन करणं हा मुक्तीचा मार्ग असतो. त्यासाठी स्वतःच्या भाषेसोबतच इतरही भाषांचा सन्मान करण्याची भूमिका योग्य आहे, हे सतत आपल्या मनात रुजवू या.

मुंबईच्याच नव्हे तर, देशाच्या इतिहासात गिरणी कामगार आणि गिरणगाव अनेक टप्प्यांवर अग्रभागी होता. गिरण्या आणि चाळीतली घरं एकाच परिसरात असल्याचा फायदा कामगारांच्या स्त्रियांना असल्यामुळे अधिकाधिक संख्येनं आर्थिक व्यवस्थेचा आणि राजकीय संघर्षाचा या स्त्रिया भाग बनल्या. १८९४ मध्ये जेकब गिरणीतल्या ४८० स्त्रियांनी श्रमाच्या योग्य मोबदल्यासाठी काम थांबवलं होतं. 'धांदल' केल्याच्या आरोपाखाली मालकांनी त्यांना दंड ठोठावला होता. त्यानंतर गिरणगावच्या स्त्रियांनी गेल्या १२० वर्षांच्या इतिहासात मागे वळून कधी पाहिलं नाही. गेल्या काही वर्षांतला कामगारांसाठीच्या घरांचा लढादेखील बहुसंख्येनं स्त्रियांनीच लढवला आहे. गिरणी उद्योग हा देशातल्या आद्य उद्योगांमधला अग्रगणी! देशातल्या डाव्या ट्रेड युनियन चळवळीची मुहूर्तमेढ मुंबईतल्या गिरणी कामगारांनी रोवली. या युनियनची दखल जगभरातल्या डाव्या पक्षांनी घेतली. त्यांच्या याच जाणिवानी त्यांनी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना आव्हान देऊन १९४७च्या नाविक बंडाला पाठिंबा देऊन ब्रिटिश सरकारच्या गोळ्या आपल्या छातीवर झेलल्या. संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा इथल्याच शाहीर अमर शेखांच्या ललकारीमुळे धारदार झाला... गिरणगावचा इतिहास आधुनिक भारताच्या इतिहासाशी नातं जोडणारा आहे... कामगार युनियनच्या इतिहासात प्रथमच आपल्या श्रमवेतनाच्या परिघाबाहेर पडून मुंबई शहराच्या नागरी विकासात त्याने आपला वाटा मागितला. आज या मुंबापुरीत स्वतःच्या मालकीच्या हक्काची कामगारांची घरं गिरणी जमिनीवर मालकाने उभारलेल्या टॉवर्स आणि मॉलच्या शेजारी बांधली जात आहेत. येत्या काही वर्षांत बहुसंख्य कामगारांना घरं मिळतील. गिरणी कामगार म्हणजे केवळ शोकांतिकाच, हा समज जनमानसातून दूर व्हावा आणि एका सकारात्मक दृष्टीनं या संघर्षाच्या अंतिम विजयाकडे महाराष्ट्रवासियांनी जावं, या हेतून 'सान्याजणी'च्या सर्जनशील, सामाजिक बांधिलकी मानणाऱ्या वास्तुविशारद मैत्रिणीनं खास कामगार दिन आणि महाराष्ट्र दिनानिमित्त लिहिलेला 'गिरणगावची वेगळी वाट...' हा लेख जरूर वाचा, ही प्रेमाग्रहाची विनंती.

हा लेख प्रकाशित होण्याआधीच 'बंद गिरणी संघर्ष समिती'चा म्होरक्या असणाऱ्या दत्ता इस्वलकर यांचं

दुःखद निधन झालं. मॉडर्न मिलमध्ये काम करणाऱ्या प्रगल्भ राजकीय भान असणाऱ्या दत्ताभाऊंचं ठाम मत होतं की, सरकार वा मालक कुणाकडेही तक्रार घेऊन जाताना ठोस मागण्या आणि त्या अमलात येण्याजोग्या योजना तयार करून ठेवणं आवश्यक आहे. त्यांच्या सर्जनशील, धाडसी आणि जिद्दी अशा संघर्षशील जीवनाला 'सान्याजणी' चा सलाम!

'वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम'चा स्त्री-पुरुष समानतेची परीक्षा करणारा अहवाल नुकताच प्रकाशित झाला, त्यात १५६ देशांमधून चिमुकला आईसलॅंड देश पहिल्या नंबरवर तर अवाढव्य भारत १४० व्या स्थानावर आहे. याची कारणे उघडच आहेत. आईसलॅंडनं पहिला नंबर पटकावण्यामागे त्यांच्या इतिहासातली एक अभूतपूर्व घटना कारणीभूत आहे. ती घटना कोणती माहीत आहे? १९७५ मध्ये आईसलॅंडमधल्या ९०% गृहिणींनी अचानक संप पुकारला. त्यांनी स्वयंपाक-पाणी व इतर घरकामं करायला स्पष्ट नकार दिला. त्यामुळे पुरुषांची पळापळ झाली, त्यांना घरकाम आणि मुलांच्या खाण्या-पिण्याची व्यवस्था करावी लागली. या गडबडीमुळे पुरुषांचे नेहमीचे काम, नोकऱ्या थांबल्या. त्याचा फटका अर्थकारणाला बसला. यामुळे महिलांच्या मोजल्या न जाणाऱ्या अपार कष्टाची किंमत त्या देशाला कळून चुकली. त्याचं मोजमाप होऊ लागलं आणि या सकारात्मक बदलातून तो देश स्त्री-पुरुष समानतेच्या परीक्षेत पहिल्या नंबरानं उत्तीर्ण झाला. याउलट भारतात मात्र महिलांचा कुटुंब, शेती, पशुपालन, गृहोद्योग, नोकरी-व्यवसाय, बालसंगोपन यात प्रचंड उत्पादक सहभाग असूनही संस्कृती जपण्याच्या ओझ्याखाली त्या दबल्या आहेत. भारतीय महिलांचे 'अमूर्त कष्टकाम' केवळ आर्थिक मोजमाप करतानाच अदृश्य राहत नाहीत, तर महिलांचे सगळे योगदानच अदखलपात्र करण्यात पुरुषप्रधान व्यवस्था यशस्वी झाली आहे. आर्थिक - राजकीय - सामाजिक-सांस्कृतिक अशी सर्व क्षेत्रांमधून भारतीय समूह मनात स्त्रीच्या दुय्यमत्त्वाची व हीनत्वाची भावना खोल - खोलवर रुजवली गेली आहे त्याचा हा परिपाक!

स्त्री-पुरुष विषमता निर्मूलन होऊन समतेचा आग्रह स्त्री चळवळ अधिकाराच्या आणि मानवी हक्कांच्या परिभाषेत करते. मात्र 'ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट' तयार करण्यामागचा हेतू भांडवली अर्थव्यवस्थेला संकटातून बाहेर काढण्यासाठीचा एक मार्ग म्हणून स्त्री-पुरुष समानता हा आहे, हे आपण लक्षात घ्यायला हवं. पण तरीही या अहवालानंतर तरी आपण खडबडून जागे होणार की नाही? देशाच्या धोरणांच्या पातळीवर बरंच काही व्हायला हवं ते आपल्या हातात नसेलही, पण व्यक्तिगतपणे, कौटुंबिक, सामाजिक - राजकीय पातळीवर तरी आपण या विषयी

गांभीर्यानं विचार आणि आचार करायलाच हवा.

महिलांना समान संधी म्हणजे घरच्या जबाबदाऱ्या आणि कौटुंबिक कर्तव्य पार पाडून घरी पैसे आणण्याची व्यवस्था असं अत्यंत चुकीचं समीकरण स्त्री-पुरुषांच्या मनात पक्कं दृढ झालं आहे. हे म्हणजे समता नाही, 'सुपरवूमन'च्या नावाखाली घर आणि नोकरीच्या ठिकाणी डबल गुलाम व्हायला स्त्रिया आता तयार नाहीत. स्त्रिया अनेक क्षेत्रांत आघाडीवर आहेत. कामाच्या ठिकाणी आजही त्यांच्यावर अन्याय - अत्याचार होत आहेत. पण त्या संघर्षशील झाल्या आहेत. महिलांकडे दयाबुद्धीनं नव्हे, तर मानवी अधिकाराच्या दृष्टीनं निःस्पक्ष न्यायबुद्धी आणि सहानुभावानं पाहण्याची गरज आहे. खूप संघर्ष करून शेवटी पुरुषी वर्चस्ववादी वृत्तीला हरवून भारतीय सैन्यदलात 'परमॅन्ट कमिशन' म्हणजे कायमस्वरूपी सेवेत महिलांना आता सामावून घ्यावेच लागणार आहे. काळ्याकुट्ट ढगांमध्ये कोरोना महामारीच्या दुसऱ्या भयावह लाटेत ही रुपेरी किनार दिलासा देणारी आहे.

कोरोना महामारीनं ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते विलास वाघ, अनिता पगारे, वीरा साथीदार, दिव्यांग पुनर्वसन चळवळीतले ज्येष्ठ कार्यकर्ते रामदास म्हात्रे, विरुपाक्ष कुलकर्णी यांसारखे एकाहून एक मनस्वी, आयुष्य झोकून देऊन काम करणारे मोहरे आपल्यातून उचलून नेले. अशा अनेक ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींच्या निधनाचं दुःख पचवून शांत कसं राहायचं? आता आपल्या सर्वासमोर अक्राळविक्राळपणे हा प्रश्न उभा ठाकला आहे. इतरांच्या मृत्यूकडे धीरगंभीरपणे बघण्याची आणि स्वतःच्या मृत्यू विषयीचं शांतपणे चिंतन करण्याची हीच वेळ आहे. आपल्या हातात असणाऱ्या गोष्टी करण्याची परकाळा करणं, लढत राहणं आणि ज्या गोष्टी आणि परिस्थिती आपल्या हातात नाहीत, त्याविषयी नुसती चिंता - मनस्ताप करत न बसता आतून शांत राहण्याचा मनःपूर्वक प्रयत्न करणं, एवढंच आपल्या हातात आहे नाही का?

कोरोनाच्या अशा या उदास - विषण्ण वातावरणात एक चैतन्यदायी आशेची झुळूक म्हणजे डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'सनातन' कादंबरीला मिळालेला राष्ट्रीय पातळीवरचा 'सरस्वती' सन्मान! त्यांचे हार्दिक अभिनंदन!

आमेन!

स्नेहांकित,

१८/०४/२१

कथा

रेऊ कथा स्पर्धा २०२०
पारितोषिक प्राप्त कथा

ती आई होती म्हणून

अंजली बिपीनकुमार

अमरची आई- प्रतिभा- हो जरा घाबरलेली होती. म्हणजे तशी ती बऱ्याचदा टेन्शनमध्ये असायचीच; पण सध्या आत्महत्येच्या वाढलेल्या केसेस, मुलांमधील व्यसनाचे वाढते प्रमाण आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या याविषयी इतके काही टीव्हीवर, वर्तमानपत्रात आणो सोशल मीडियावर ऐकायला आणि वाचायला मिळत होते की, आपल्या एकुलत्या एका तरुण, कॉलेजवयीन मुलाला यातली काही समस्या असू शकेल का या विचारांनी तिला भंडावून सोडले होते.

तशी ती अमर लहान असल्यापासून नेहमी वेगवेगळ्या टेन्शनमध्ये असायची. मुलाला परीक्षेत चांगले यश मिळते आहे का नाही, त्याला अन्नातून सर्व प्रोटिन्स-व्हिटॅमिन्स व्यवस्थित मिळत आहेत का वगैरे किरकोळ गोष्टींना तिनी कधीच फार महत्त्व दिले नाही. तिला मोक्या काळज्या होत्या. आपला शाळेच्या ट्रीपला गेलेला मुलगा परत येईल का नाही, रस्त्यावरच्या ज्या कुत्र्याशी तो खेळतो आहे, तो त्याला चावला आणि त्या कुत्र्याला रेबीज झालेला असेल तर आपला मुलगा पिसाळलेल्या कुत्र्यासारखा करेल की काय, त्याच्या पायाला हेअरलाईन फ्रॅक्चर झाले आहे; पण त्यामुळे तो आता आयुष्यभर लंगडतच चालेल की काय अशा अनेक काळज्या आणि भीतीने तिच्या काळजाचा थरकाप उडायचा.

बहुतेक नवरे असतात तसाच याही बाबतीत तिचा नवरा प्रभाकर तिच्या बरोबर विरुद्ध स्वभावाचा होता. त्याला कधीही कुठल्याही गोष्टीची काळजी वाटत नसे, कसलेही टेन्शन येत नसे. तो शक्यतो जास्ती विचार करण्याच्या फंदातच पडत नसे. अगदी घराला आग लागली किंवा भूकंप झाला आणि बिल्डिंगला हादरे बसू लागले तर नाईलाजाने खुर्चीवरून उठेल अशा प्रवृत्तीचा तो होता. सध्या तर बरेच दिवस तो 'वर्क फ्रॉम होम' करत

असल्यामुळे गाडीत बसून ऑफिसला जाणे व परत येणे एवढे कष्टही आपल्याला पडणार नाहीत यातच तो खूश होता. प्रतिभा त्याला येता जाता सध्याची परिस्थिती, त्याचा मुलांवर होणार परिणाम वगैरे वगैरे जे ऐकवत असे त्याचा थोडा त्रास सोडला तर त्याचे अगदी छान चालले होते. शक्यतो तो ९९% वेळा तिच्याकडे दुर्लक्ष करत असे. पण १% वेळा तरी त्याला नीट ऐकून घ्यायला लागायचे. त्यावर आपण विचार करतो आहोत, असे दाखवायला लागायचे कारण गाठ (लग्नगाठ आणि तशीही गाठ) प्रतिभाही होती ना...

असेच एक दिवस रात्री बऱ्याचदा काही मारूनही अमर जेवायला आला नाही आणि मग प्रतिभा त्याला बोलवायला त्याच्या रुममध्ये गेली. तो गॅलरीत उभा राहून मित्राशी गप्पा मारत होता. अच्छा, म्हणून याला हाका मारलेल्या ऐकू येत नाहीयेत होय, असे वाटून तिला जरा हायसे वाटले. तेवढ्यात तिच्या बारीक नजरेला त्याच्या टेबलवर एक काचेचा ग्लास व त्यात एक पांढऱ्या रंगाची बारीक पावडर दिसली. तिच्या छातीत धडधडायला लागले. नशील्या पदार्थांवरचा एक लेख वाचला होता तो आठवून ही पावडर म्हणजे कोकेनच असावी असे तिला वाटायला लागले. त्याचे व्यसन-व्यसनमुक्ती केंद्र- त्याचे भविष्य यात ती बरीच पुढे गेली आणि मटकन खाली बसली. तेवढ्यात अमर आत आला. तिने त्याला "जेवायला येतोस का रे?" हे कसेबसे विचारले. अमर "भूक नाही गं मला", असे म्हणाला. असली व्यसने केल्यावर आता भूक कशी लागणार हा विचार प्रतिभाच्या मनात आलाच. त्याला प्रेमाने जवळ घेऊन तिने त्याचा हात आपल्या थरथरत्या हातात घट्ट पकडला. अमरला काही कळना. टेबलवरच्या ग्लासकडे एकटक बघत तिने कसेतरी विचारले, "हे, हे काय आहे?" अमर म्हणाला, "आई, हे इन्वो

आहे. "काय?" प्रतिभा जवळजवळ ओरडलीच. "हो आई त्यात पाणी घालणार तेवढ्यात निर्जला फोन आला. अगं संध्याकाळी भाजी इतकी खाल्ली की पोटात ढवळते आहे. मला जेवायचे नाहीये. मी आता इनो घेणार आणि मस्त झोपणार." प्रतिभाला हसावे की रडावे तेच कळत नव्हते आणि अमरला आई अशी पुतळ्यासारखी का उभी आहे आणि आपल्या चेहऱ्याकडे अशी निरखून का बघते आहे ते कळत नव्हते. प्रतिभा तिथून निघाली. ते ईनोच असणार आणि आपला मुलगा एवढे धडधडीत खोटे बोलणार नाही हे माहीत असले तरी संध्याच्या काळात मुलांवर कसे बारीक लक्ष पाहिजे हे विचार डोक्यात होतेच...

पुढच्याच आठवड्यात ती काही कामासाठी बाहेर पडली. प्रभाकरही बँकेत काही कामासाठी गेला होता. अमरचे कॉलेज ऑनलाईन लेक्चर्स चालू होते. तो ते नीट बसून ऐकत आहे ना हे बघून प्रतिभा बाहेर पडली होती. ती घरी परत आणि आणि किल्लीने दार उघडायला गेली तर पर्समध्ये किल्ली नव्हतीच. ती गडबडीत किल्ली न्यायलाच विसरली होती. अमर घरीच होता म्हणून तिला बरे वाटले. तिने बेल वाजवली. २ मिनिटे गेली. अमर काही दार उघडायला आला नाही. तिने परत बेल वाजवली व ती थांबून राहिली. त्याला ऐकू आले नसेल किंवा बाथरूममध्ये असेल असे वाटले. तिने अमरला फोन केला तर त्याचा मोबाईल स्वीच ऑफ आहे असा मेसेज आला. आता मात्र ती खूपच घाबरली. तिने फोन करून प्रभाकरला बोलावून घेतले. तो येईपर्यंत डोक्यात बरेच वेगवेगळे विचार येऊन ती जवळजवळ रडायला लागली होती. प्रभाकरला नीट काही कळेना. त्याच्याकडून किल्ली घेऊन दार उघडून ती धावत धावत अमरच्या खोलीत गेली. अमर बेडवर पालथा पडलेला होता. त्याच्या कानात हेडफोन्स व हातात मोबाईल फोन होता आणि डोळे मिटलेले

होते. त्याला असे निपचित पडलेले बघून प्रतिभाला धरस झाले. तो बहुदा बेशुद्ध असावा असे वाटून आता कांदा आणावा की पाणी मारून त्याला शुद्धीवर आणावे हा विचार ती करू लागली. हॉस्पिटलला अॅडमिट करणे, पोलीस चौकशी हे विचारही हळूहळू डोक्यात घुसायला लागले होते. पण प्रभाकरने जरा हलवून उठवल्यावर अमर चक्क उठून बसला. आईच्या रडवेल्या चेहऱ्याकडे बघितल्यावर आपण काहीतरी गोंधळ घेतला असावा हे त्याच्या लक्षात आले. "आई, काय झाले?" त्याने विचारले. प्रतिभा म्हणाली, "अरे, तू दार उघडले नाहीस? मी किती वेळ बेल वाजवतेय, तुला फोन करतेय." प्रतिभाला रडायला

यायला लागले. अमर म्हणाला, "आई, अगं लेक्चर खूप बोअर होते, ते ऐकता ऐकता मला झोप लागली. कानात हेडफोन्स असल्यामुळे बेल ऐकू आली नाही. फोन चार्ज करायचा राहिला त्यामुळे बंद झाला आहे. एवढी काळजी करण्यासारखे काय आहे?"

प्रभाकरला त्याचे अगदी पटत होते आणि खरे तर खूप हसू येत होते. पण त्याला आता कोणत्या वेळी हसणे हे धोक्याचे ठरू शकते हे जरा जरा कळायला लागले होते.

अमर परत झोपला, प्रभाकर आपल्या कामाला निघून गेला आणि प्रतिभाला 'आपण उगाचच आणि जरा (पान ३९ वर)

गिरणगावची वेगळी वाट...

नीरा आडारकर

गिरणी उद्योग हा देशातला एक महत्त्वाचा उद्योग. उद्योग म्हटल्यानंतर भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध सतत संघर्ष आलाच. गिरणगावातले गिरणी कामगार आपल्या न्याय्य हक्कांसाठी कित्येक वर्षांपासून संघर्ष करत आहेत. त्यातूनच या कामगारांच्या हक्काच्या घराची वाट गवसली आहे. या लढ्याची ही संघर्ष नोंद!

गिरणी कामगारांचं नाव घेतलं की, आपल्याला गिरण्यांच्या उंच धुराड्यांनी अधोरेखित केलेली मुंबईची क्षितिज रेषा डोळ्यांपुढे येते. १९व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत सत्तरहून अधिक गिरण्या आणि त्यांना खेटून उभ्या राहिलेल्या गिरणी कामगारांच्या चाळी मध्य मुंबईच्या ज्या परिसरात बांधल्या गेल्या, तो परिसर म्हणजे गिरणगाव अशी ओळखही मराठी महाराष्ट्राला आहे. त्याच बरोबर आपल्या श्रमाच्या योग्य मोबदल्यासाठी, लढलेले संप आणि या लढायांचे कुशल नेतृत्व करणारी आणि कामगारांच्या हक्कासाठी आपलं उभं आयुष्य झोकून देणारी अनुभवी नेत्यांची फळी आठवते. कॉंग्रेस डांगे, उषाताई डांगे, मिरजकर, अहिल्या रांगणेकर, गंगाधर चिटणीस, कुसुम रणदिवे या मध्यमवर्गीय नेत्यांची नावं आपल्याला माहीत असतात. त्यांच्या नेतृत्वाखाली कामगार वर्गातून पुढे आलेले लढवय्ये कार्यकर्ते नेते पार्वतीभाई भोर, गिरिजाबाई कदम, जी. एल. रेड्डी, भोगले, कृष्णा देसाई अशा अनेक कार्यकर्त्यांनी हा परिसर गाजवला. त्यांची नावं एवढी माहीत नसतात. परंतु कामगार वर्गातून उदयाला आलेले आणि आपल्या कलेने, वाणीने आणि बुलंद आवाजाने मध्य मुंबईच्या गिरणगावाचा परिसरच नव्हे, तर दक्षिण मुंबईमधील मध्यमवर्गीय गिरणगावचा आणि श्रीमंतांचा परिसर, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळात दणाणून सोडणारे शाहीर अमरशेख, अण्णाभाऊ साठे, शेख जैनु चाँद, शाहीर साबळे असे तगडे कलावंत आपण विसरणं शक्य नाही. पारंपरिक कलाकारामध्ये समकालीन राजकीय आणि सामाजिक आशयाची गुंफण करून चळवळीच्याच मुशीतून घडलेल्या या कलावंतांनी 'लोकनाट्य' या कलाप्रकाराचा देखणा घाट निर्माण केला. ज्यात कामगार आणि मध्यम वर्गीय कलावंत एकाच व्यासपीठावर लोकजागृतीसाठी आपल्या कला

सादर करू लागले. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीमध्ये गिरणगावच्या राजकीय जाणिवेच्या आणि सांस्कृतिक आविष्काराचा प्रचंड वाटा आहे, हेदेखील आपण विसरू शकणार नाही.

अशा या गिरणगावाच्या गौरवशाली इतिहासाबरोबरच आपल्याला विसरता येत नाही, तो गिरणी कामगारांचा दत्ता सामंतांच्या नेतृत्वाखाली प्रदीर्घ चाललेला संप. १९८२ मध्ये सुरू झालेला, पुढे वर्षभर कामगारांनी तडफेने आणि प्रतिकूल परिस्थितीतही चिकाटीने चालवलेला संप नंतर अनेक वर्षे फिसकटत गेला. कामगारांच्या विरत चाललेल्या क्षमतेचा फायदा घेत गिरणी मालकांनी मुंबईतील गिरण्या चालू करण्यापेक्षा बाहेरून काम करून घ्यायला सुरुवात केली. पगार थांबले, नोकऱ्या गेल्या. संप बारगळल्यावर कामगार निराश झाले, खच्ची झाले ही वस्तुस्थिती आहे. पण गिरणी कामगारांनी फार काळ नैराश्यात काढला नाही. या संपाचे अपयश समाजमनातून आणि या विषयावरच्या लेखनात एवढे अधोरेखित झालेलं आहे, की फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे धगधगणाऱ्या अग्नीपरीक्षेतून तो परत उभा राहिला, हा इतिहास अजून मुख्य प्रवाहात लिहिला गेला नाही. गेल्या तीस वर्षांचा हा नावीन्यपूर्ण इतिहास आहे. मी आणि मीना मेनन या इतिहासाचा अविभाज्य भाग होतो. २००९ मध्ये आम्ही दोघी जणींनी 'कथा मुंबईच्या गिरणगावाची' लिहिलं. त्यात गेल्या शंभर वर्षांच्या इतिहासाची आम्ही आढावा घेतला.

कामगार स्त्रिया व पुरुष, विविध राजकीय रंगाच्या सर्व पातळीवरचे नेते, अनुयायी, छोटे-मोठे कलावंत, रांगोळीकार, मूर्तीकार, शाहीर, लेखक या सर्वांचा कथनातून हा मौखिक इतिहास उभा केला. आमच्यावर विश्वास ठेवून स्वतःचे वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय अनुभव सांगणाऱ्या या सर्व गिरणगावकरांचं ऋण आमच्यावर आहे.

अखेरचा लाल सलाम!

दत्ता इस्वलकर गेले. कायमचे गेले. या लेखासाठी ते जाण्याआधी त्यांच्याशी चार-पाच दिवस मी बोलत होते. अनेक आठवणी निघत होत्या. ते फक्त कामगारांचे नाही तर आम्हा सर्वांचेच नेते होते. कुठल्याही सभेत पट्टीच्या वक्त्यांची भाषणं झाल्यावर शेवटी बोलण्याआधी हळूच म्हणायचे, आता मी काय बोलू? मग सावकाश सुरुवात करून टिपेला पोचायचे आणि कामगारांपुढे एक सकारात्मक कार्यक्रम ठेवायचे.

कुठल्याही गिरणी मालकाकडे, राजकीय नेत्याकडे व अधिकाऱ्यापुढे त्यांनी अजीजीचा सूर लावला नाही. प्रचंड आत्मविश्वासाने, बरोबरीच्या नात्याने शांतपणे सुनवायचे.

मंत्र्यांनासुद्धा कधी साहेब म्हटलं नाही. "विलासराव (देशमुख) तुम्ही आता आमचा प्रस्ताव ऐका." अशी ठामपणे मांडणी करायचे. आम्हा अनेक मित्रमैत्रिणींचा दत्ता हा जिवलग सखा होता. गप्पा माराव्याशा वाटल्या की आम्हाला हक्काने फोन करून घरी यायचा. आमच्या घरी कधी मिटिंग संपल्यावर कितीही आग्रह केला तरी जेवायला थांबायचा नाही. म्हणायचा, मी दिवसभर घरी नसतो. निदान जेवायला तरी गीता (पत्नी) बरोबर जाऊ दे. जेवणाचं आधी ठरवलं असलं तरी पटकन सटकायचा. मॉडर्न मिल कंपाउंडमधली एक खोली आणि समोर दिसणारा एक व्हरांडा, हे

त्याचं घर. अनेक लोकनेत्यांप्रमाणे कुटुंबाकडे बघायला वेळ दिला नसणार. परंतु गेल्या २ वर्षांत एक काहीसं शारीरिक परावलंबित्व आल्यावर कुटुंब हाच त्याचा आधार झाला. लॉकडाऊनमध्ये 'कंटाळा आला गं...' असं बोलताना आत छोट्या नातींचा चिवचिवाट ऐकू येई. मग इतक्या कौतुकाचे हळुवारपणे त्या छोटींबद्दल बोलत असे, की त्याचा तो आनंद दिसला नाही तरी जाणवून खूप बरं वाटे.

अशा या धडाडीच्या नेत्याला 'साऱ्याजणी'चा अखेरचा लाल सलाम!

परंतु १९८५ नंतरच्या लढ्याचा (जो अजूनही संपला नाही) आढावा आम्ही उपसंहारात मांडला. प्रत्यक्ष लढा चालू असताना त्या लढ्यावर लिहिण्यासाठी लागणारी ऊर्जा आमच्याकडे नसावी, असं वाटल्यामुळे आम्ही दत्ता सामंतांच्या संपानंतर आमची कथनं थांबवली. परंतु गेल्या काही वर्षांचा कामगार आंदोलनाचा हा इतिहास अभूतपूर्व आहे. हा नवा इतिहास फक्त गिरणी कामकारांचा वा

गिरणगावाचा नाही, तर संबंध मुंबई शहराला कवेत घेणारा आहे. मुंबईच्या विकास धोरणांना आणि धोरणकर्त्यांना आव्हान देणारा आहे. या लेखातून या पर्वाची कहाणी कळावी, अशी इच्छा आहे.

बंद गिरणी संघर्ष समिती :

१९९०च्या म्हणजे संपानंतरच्या दशकात सरकारच्या नवीन आर्थिक

धोरणामुळे गिरणी मालकांच्या लक्षात आलं की, संपात बंद झालेल्या गिरण्या चालवण्यापेक्षा, गिरण्यांच्या जमीन विक्रीतून मिळणारा पैसा अनेक पटीने आहे. ही संधी साधण्यासाठी मालकांनी गिरण्या तोट्यात दाखवायला सुरुवात केली. परंतु शहराच्या त्या काळातील विकास आराखड्यानुसार गिरण्यांच्या जमीन विक्रीवर बंदी होती. म्हणून मालकांनी सरकारी धोरणं

आपल्या फायद्यानुसार बदलण्यासाठी सर्व प्रकारची ताकद पणाला लावली. सरकारनेही या डावात सामील होऊन कामगारांचं भलं करण्याच्या नावाखाली कामगारांना चकवण्याच्या कल्पना योजायला सुरुवात केली. हे लक्षात येताच कामगार कार्यकर्ते सजग होऊ लागले.

दत्ता सामंतांना गिरणी उद्योगातील संपाचा अनुभव नसल्यामुळे, गिरणी कामगारांच्या स्वतःच्या संप कमिट्यांनी दत्ता सामंतांबरोबर संपामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. कॉंग्रेस डांगे यांच्या समवेत काम केल्यामुळे प्रगल्भतेने संप चालवण्याचा अनुभव कामगारांना होता. त्या परिपक्वतेमुळे कामगारांमधील नवीन नेतृत्वाची मुहूर्तमेढ त्या हरलेल्या संपातच रोवली गेली होती. गिरणी मालक गिरण्या बंद करू लागल्यावर या नवीन फळीच्या तरुण नेतृत्वाने १९९०मध्ये 'बंद गिरणी संघर्ष समिती' स्थापन केली. मॉडर्न मिलमध्ये काम करणारे आणि प्रगल्भ राजकीय भान असलेले दत्ता इस्वलकर यांच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आलेली ही समिती बहुरंगी होती. यात वेगवेगळ्या विचारांची पार्श्वभूमी असणारे कामगार कार्यकर्ते - कम्युनिस्ट, समाजवादी, शिवसेना, कॉंग्रेस, अपक्ष असे एकत्र आले. बदलत्या आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत कामगारांच्या हिताचे एकमेव उद्दिष्ट मनात घेऊन बंद गिरण्या परत सुरू करण्यासाठी त्यांनी मालकांना भाग पाडलं.

ही संघर्ष समिती टिकेल असं कुठल्याच राजकीय पक्षाला, सरकारला वा गिरणी मालकांना वाटलं नव्हतं. पण ही समिती नुसतीच टिकली नाही, तर कामगार लढ्याला केंद्रस्थानी ठेवून, गिरणी जमिनीवर कामगारांचादेखील हक्क आहे, हा आत्मविश्वास देऊन तिने कामगारांना लढ्याची उमेद दिली. इतर कामगार संघटनांच्या मर्यादित उद्दिष्टांना ओलांडून मुंबई शहराच्या विकास

धोरणांना संघर्ष समितीने समोरून भिडण्याचं धाडस केलं. बदलत्या टप्प्यावर ही संघर्ष समिती अधिक सर्जनशील आणि व्यापक कार्यक्रम करू लागली. शहरी मध्यमवर्गीय कलावंतांना गिरणगावच्या कलावंतांशी जोडून घेत, शहर नियोजनकार, आर्किटेक्ट व पत्रकार यांच्या सहकार्याने हताश झालेल्या कामगारांमध्ये जोश निर्माण करून एक समर्थ चळवळ आणि बहुआयामी सशक्त संघटना झाली.

संघर्ष समितीचा व्यापक दृष्टिकोन :

१९९० पर्यंत ज्या कामगार संघटना विविध उद्योगात अस्तित्वात होत्या, कार्यरत होत्या, त्यांचा मुख्य अजेंडा हा श्रम आणि वेतन या परिघामधील होता. बोनस, कामाचे तास, जेवणाची सुट्टी, आरोग्य हे सर्व मुद्दे वेळोवेळी उठवले गेले; परंतु प्रामुख्याने कामगारांच्या मागण्या या उत्पादनाशी निगडित होत्या.

गिरणी कामगार संघर्ष समितीने प्रथम बंद गिरण्या चालू करण्याची मागणी केली आणि त्या मागणीला प्रतिसाद न मिळाल्यावर त्यांनी सरकारला आव्हान दिलं, की मालक गिरणी चालवणार नसतील तर ती कामगारांना चालवू द्या. आम्ही जमीन विकू देणार नाही. निवेदनं, बैठका, निदर्शनं आणि साखळी उपोषणानंतरही सरकार काही प्रतिसाद देईना, तेव्हा संघर्ष समितीच्या कार्यकर्त्यांनी धाडसी; परंतु व्यवस्थित नियोजन केलेला कार्यक्रम ठरवला. १७ फेब्रुवारी १९९२ मध्ये भायखळ्याच्या न्यू ग्रेट मिलच्या कंपाऊंड भिंतीवरून मध्यरात्री मीना मेनन, गायत्री सिंग, दत्ता इस्वलकर, विठ्ठल घाग, प्रकाश रेड्डी वगैरे अशा १५-२० कार्यकर्त्यांनी गिरणीच्या आवारात उड्या मारल्या. (कॉंग्रेस डांगे यांनी गिरणीच्या गेटवरून पूर्वी अशी उडी मारून एका गिरणीत प्रवेश केला होता.) पहाटे न्यू ग्रेट गिरणीचं मुख्य गेट उघडून त्यांनी इतर कामगारांना

आत घेतलं. पाण्याच्या टाकीवर झेंडा लावून सर्व कामगारांनी गिरणी ताब्यात घेतल्याचा जल्लोश केला. उत्तम नियोजन असल्यामुळे पत्रकार आणि चित्रिकरणाचे युनिटही सज्ज होते. अर्थात, सर्व कार्यकर्त्यांना जेलची हवा खायला लागली हे खरं; परंतु मुख्यमंत्री, सरकारी अधिकारी आणि मालक कामगारांच्या या धाडसाने हादरून गेले. नंतर या गिरणीच्या विरोधात न्यायालयीन लढाईही संघर्ष समितीने लढली. शेवटी १९९३ मध्ये मालकाला न्यू ग्रेट गिरणी सुरू करावी लागली.

गिरण्या ते गिरणगाव

संघर्ष समितीने धरणं, आंदोलनं, रास्ता रोको, मोर्चे या कार्यक्रमांच्या बरोबरीने न्यायालयीन लढायादेखील लढल्या. गायत्री सिंग या संघर्ष समितीच्या प्रमुख कार्यकर्त्या आणि निष्णात वकील. कामगारांची देणी, मग ते स्वेच्छा निवृत्तीचा रक्कम असो, वा वेतनाची थकबाकी वा गिरणी चाळीमधील घराचा हक्क असो; असंख्य कामगारांना त्यांच्या हक्काचे पैसे मिळवून देण्यासाठी गायत्रीने वर्षानुवर्षे जीवांचं रान केलं. संघर्ष समितीने सुरुवातीपासूनच सकारात्मक कार्यक्रमावर भर दिला. न्यू ग्रेट मिलचा ताबा घेण्याच्या आंदोलनानंतर लगेच इस्वलकरांनी संघर्ष समितीतर्फे 'कापड गिरण्या कशा वाचू शकतील?' या विषयावर टाटा विज्ञान संस्थेच्या 'पर्सोनेल मॅनेजमेंट अँड इंडस्ट्रियल रिलेशन डिपार्टमेंट'तर्फे दोन दिवसांचं एक चर्चासत्र आयोजित केलं. त्यात सामील झालेल्या कापड उद्योगातील तज्ज्ञ मंडळींनी अनेक सूचना केल्या. त्यांच्या कार्यवाहीसाठी बगाराम तुळपुळे. कॉंग्रेस चिटणीस, आर. सी. दत्ता, मीना मेनन आणि दत्ता इस्वलकर यांची समिती गठीत करण्यात आली. संघर्ष समिती विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांची जोडून घेत असे नवीन कार्यक्रम आखत होती.

दत्ता इस्वलकर यांचं ठाम मत

होतं की सरकार व मालक कुणाकडेही तक्रार घेऊन जाताना ठोस मागण्या आणि त्या अंमलात येण्याजोग्या योजना तयार करून ठेवणं आवश्यक आहे. संघर्ष समितीच्या मागण्यांमध्ये राजकीय प्रगल्भता आणि व्यापकता सतत दिसते. गिरणी मालकांनी जमीन विक्रीचे प्रस्ताव आणले, तेव्हा संघर्ष समितीने तर नुसता विरोध केला नाही. ज्या गिरण्यांमध्ये कामगारांच्या दोन ते तीन पिढ्यांनी आपले श्रम अल्पमोलात विकले, त्या गिरण्या ज्या जमिनीवर उभ्या आहेत, त्या जमिनी, गिरण्या बंद करून मालक विकायला काढू शकत नाहीत, कारण त्या जमिनीवर कामगारांचादेखील हक्क आहे, असा मुद्दा उठवला. अशी काही मागणी कामगार करतील याची सरकार व मालक यांना कल्पनाही करता आली नव्हती. आणि या मागणीला नकार द्यायला योग्य ते उत्तर देखील त्यांच्याकडे नव्हतं.

गिरणगाव म्हणजे लालबाग, परळ, शिवडी, नायगाव, भायखळा वगैरे. गिरण्या, चाळी, चौक, गल्ल्या, रस्ते, मैदान, उद्यान असलेला परिसर. हा परिसर म्हणजे कामगारांनी उभं केलेलं त्याचं आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विश्व. त्यामुळे गिरणी उद्योग व गिरणी जमीन याबाबत कुठलीही धोरणं ठरवताना पूर्ण गिरणगाव परिसराच्या भवितव्याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. गिरण्यांच्या जमिनींना वेगळी बेटं मानून त्या जमिनींचा विकास त्या परिसराच्या विश्वाला विध्वंसक ठरता कामा नये, हा मुद्दा इस्वलकरने सतत मांडला.

गिरणगाव बचाव आंदोलन

काही गिरणीमालक गिरण्या नावापुरत्या चालू ठेवून गिरण्यांच्या प्रशस्त इमारती मोकळ्या करून तिथे गुपचूपपणे क्लब, मॉल, उंची रेस्टॉरंट सुरू करून ग्लोबलायझेशन संस्कृतीची ओळख मुंबईच्या श्रीमंतांना करून

द्यायला लागले होते. फिनिक्स मिलमध्ये मालकाने बॉलिंग अॅली (Bowling alley) चालू केली आणि फायर अँड आईस डिस्कोथेक (नाचाचे बार) क्लब उघडून गिरणगावाला पहिला धक्का दिला.

फिनिक्स ही पूर्वीची बिटिया मिल. १९३५ साली कॉम्प्रेड डांगे यांच्या नेतृत्वाखाली या गिरणीतील कामगार स्त्रियांचा मोठा संप झाला होता. त्याच सुमारास सुभाषचंद्र बोस मुंबईत जाहीर भाषण द्यायला आले होते. कॉम्प्रेड डांगे यांनी सुभाषबाबूंना संप करणाऱ्या कामगारांसमोर भाषण करण्याची विनंती केली. कोसळत्या पावसात सुभाषबाबूंना आपले चेहरे दिसावेत म्हणून कामगारांनी छत्र्या मिटवून त्यांचे भाषण ऐकले होते. त्याच फिनिक्स मिलमध्ये 'बॉलिंग क्लब'ची पाटी लागली. गिरणी कामगार संघर्ष समितीच्या लढ्याचा दुसरा टप्पा सुरू झाला. दत्ता इस्वलकर यांनी जाहीर केलं की, कामगारांचा संघर्ष हा फक्त गिरण्यांपुरता किंवा गिरण्यांच्या जमिनीपुरता मर्यादित राहिला नाहीये, तर ही लढाई आता संपूर्ण गिरणगावाच्या अस्तित्वाची लढाई आहे. फिनिक्स मिल समोर रस्त्यावर धरणं धरायचं ठरलं. गिरणगावचे कलावंत राजा मयेकर, सुबल सरकार, ज्येष्ठ शाहीर निवृत्ती पवार हे तर रस्त्यावर उतरून धरण्यात सामील झालेच. पण विक्रम गोखले आणि दिलीप कुलकर्णी हे नावाजलेले मध्यमवर्गीय कलावंत देखील आमच्या विनंतीवरून आले.

निवृत्ती पवार यांनी खणखणीत आवाजात 'काठी अन् घोंगडं घेऊ द्या की रं, मला बी जत्रेला येऊ द्या की रं' हे त्यांचं लोकप्रिय गाणं म्हटलं. अनेक पत्रकार यावेळी होते. इस्वलकर यांनी आणि इतर नेत्यांनी आजूबाजूच्या चाळीतील रहिवाशांना उद्देशून केलेल्या भाषणात, गिरणी कामगारांचा प्रश्न आता चाळीतील रहिवासी, छोटे धंदे करणारे व्यावसायिक, दुकानदार त्यांच्यापर्यंत कसा पोहोचला आहे ते

सांगितलं. गिरण्या बंद होऊन मॉल उभे राहिले, तर गिरणगावची आर्थिक आणि सांस्कृतिक ओळख उद्ध्वस्त होईल, हे ही सांगितलं. या धरण्यानंतर कामगारांनी आत जाऊन निदर्शने केली. फिनिक्स मिलचा परिसर दणाणून सोडला. परिणामतः फिनिक्स मिलचे मालक यांनी 'बॉलिंग अॅली' आणि फायर अँड आईस' हे डान्स क्लब ताबडतोब बंद केले. सरकारच्या मेहरबानीने ते नंतर चालू झाले, तरी फिनिक्स मिल समोरच्या निदर्शनामुळे कामगारांचे उद्दिष्ट फक्त गिरण्यांपुरता मर्यादित नाही, तर पूर्ण गिरणगाव उद्ध्वस्त होण्यापासून वाचवणं हेही हे सरकारपर्यंत पोहोचलं. याच सुमाराला गिरणगाव बचाव आंदोलनाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. संघर्ष समितीने जून १९९४ मध्ये दामोदर हॉल परळ येथे शाहीर साबळे यांच्या अध्यक्षतेखाली गिरणगाव बचाव आंदोलनातर्फे परिषद घेतली. निळूभाऊ फुले यांनी उद्घाटन केले, तर नारायण सुर्वे यांनी गिरणीची लावणी सादर केली. दया पवार, संभाजी भगत, रत्नाकर मतकरी, पुष्पा भावे, गोपाळ दुरखंडे, रांगोळीकार गुणवंत मांजरेकर, अर्जुन डांगळे यांच्या उपस्थितीने संवेदनशील कष्टकरी आणि बुद्धिवादी यांचा हा मेळावा अभूतपूर्व ठरला.

गिरणगाव ते मुंबापुरी

गिरणगावामध्ये ५८ गिरण्यांच्या खाली सहाशे एकर एवढी प्रचंड जमीन आहे. म्हणजे जवळजवळ २१ शिवाजी पार्क बसतील अशी जमीन शहराच्या मध्यवर्ती भागात मोकळी होणार असेल तर या बाबतची धोरणं संपूर्ण मुंबईच्या विकासावर परिणाम करणारी ठरतात. त्यामुळे, गिरणगावाचे भविष्य हे शहराच्या विकासाचा केंद्रबिंदू असले पाहिजे, असा हा व्यापक परिप्रेक्ष संघर्ष समितीतर्फे मांडण्यात आला.

गिरणी उद्योगाकडे अशा व्यापक परिप्रेक्षामधून कुठल्याही कामगार

संघटनेने कधी पाहिलं नव्हतं. किंबहुना, इतर कुठल्याच उद्योगांमधील कामगार संघटनांनी त्या उद्योगांच्या जमिनीवर हक्क देण्याची राजकीय व्यापकता दाखवली नव्हती. १९९०च्या दशकात गिरणी मालक आणि गिरणी कामगार हे दोन्ही पक्ष सरकारकडे परस्परविरोधी मागण्या करीत होते. गिरणी बंद करून जमीन विकण्यास परवानगी मिळवण्यासाठी मालक विविध प्रकारचे दडपण आणत होते, तर दुसऱ्या बाजूला मालक जर गिरण्या चालवणार नसतील तर आम्हाला गिरण्या चालवायला द्या, अशी मागणी गिरणी कामगार करीत होते. त्याचवेळी १९९६ मध्ये सरकारने शहर नियोजनकार आणि आर्किटेक्ट चार्ल्स कोरिया यांच्या नेतृत्वाखाली या सर्व गिरणी जमिनींचा आराखडा बनवण्यासाठी एक समिती नेमली. चार्ल्स कोरिया यांचा आराखडा एका व्यापक दृष्टिकोनावर आधारित होता. ५८ गिरण्यांची जमीन ही तुकड्या-तुकड्याने वेगवेगळी पाहण्यापेक्षा एकूण सहाशे एकर जमीन मोकळी मिळणार असेल, तर तिचा वापर फक्त गिरणी मालकांच्या फायद्यासाठी न करता तो संबंध शहरासाठी झाला पाहिजे, म्हणून त्यांनी गिरण्यांच्या जमिनीचे तीन भागात विभाजन केले. एक तृतीयांश भाग हा गिरणी मालकांना मिळावा, एक तृतीयांश भाग हा सरकारी गृहनिर्माण प्राधिकरण म्हणजे म्हाडाला मिळावा, ज्यावर म्हाडा परवडणारी घरे बांधू शकेल आणि एक तृतीयांश भाग हा मुंबई महानगरपालिकेला मिळावा. हा तिसरा भाग महानगरपालिकेने मध्य मुंबईच्या गजबजलेल्या गिरणगावांमध्ये सार्वजनिक मैदाने, उद्याने तयार करण्यासाठी वापरावा. या वाटपामुळे मालकांची दोन तृतीयांश जमीन सार्वजनिक उपयोगासाठी वापरली जाणार होती. तरीही त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या एक तृतीयांश जमिनीवर उरलेल्या जमिनींचा एफएसआय म्हणजे पूर्ण चटईक्षेत्र

मात्र स्वतःच्या हिस्स्यावर वापरण्यास मिळणार होते. म्हणजे गिरणी मालकाचे नुकसान होणार नव्हते. या तिन्ही सूचना स्वागतार्ह असल्या तरी या आराखड्यात महत्त्वाच्या त्रुटी होत्या. गिरण्या बंद होतील असे गृहीत धरून मालकांना त्यांच्या जमिनीची विक्री करण्यास परवानगी दिली होती. दुसरी त्रुटी म्हणजे या आराखड्यात कामगारांचा रोजगार वा त्यांच्या जमिनीवरील हक्काचा कुठेही विचार नव्हता. या आराखड्यावर झालेल्या चर्चेच्या आधारे दत्ता इस्वलकर आणि आम्ही काही आर्किटेक्ट यांनी एक पर्यायी आराखडा करून तो सरकारला सादर केला. दत्ता इस्वलकर यांच्या नेतृत्वाची ही खासियत आहे. कुठलेही सरकारी धोरण नाकारताना, कुठल्याही निर्णयाचा निषेध करताना आपल्याला काय हवे आहे आणि सरकार ते कसं करू शकते; यावर त्यांचा पूर्ण विचार झालेला असतो. म्हणूनच रस्त्यावर उतरल्यावर फक्त 'हमारी मांगे पुरी करो, नही तो खुर्सी खाली करो' या नात्या बरोबरच मंत्री व अधिकारी यांची भेट मिळाल्यानंतर कामगारांतर्फे एक मसुदा तयार असतो. अशा रचनात्मक भूमिकेमुळे चर्चेतून सकारात्मक भूमिका तयार होते. सरकार ही मागणी कशा तऱ्हेने पूर्ण करू शकते, याचं मार्गदर्शनही असतं. (नर्मदा बचाव आंदोलनाचं सुद्धा हेच वैशिष्ट्य होतं. अनेक किचकट समस्यांची उकल करून नेमक्या मागण्या मान्य होतील याची पूर्ण तयारी असे. काही कायद्याच्या चौकटीत तर काही कायदे बदलून निर्णय घेता येतात.)

संघर्ष समितीतर्फे

सादर केलेला आराखडा

चार्ल्स कोरिया यांच्या आराखड्यामध्ये संघर्ष समितीमध्ये चर्चा होऊन सरकारला सुधारित आराखडा सादर करण्यात आला तो खालीलप्रमाणे होता- १. चार्ल्स कोरियाच्या आराखड्यामधील (पान ४१ वर)

प्रत्येकानं हिरो व्हावं
असं म्हणणारी

नवल एल सादावी

साधना दधिच

'तू न एक हिंस्त्र श्वापद
आहेस खूपच धोकादायक
मी सत्यच बोलतेय व सत्य हे
तसेच असते'

हे बोल आहेत डॉ. नवल सादावी यांचे. त्यांचा मृत्यू नुकताच झाला, त्यावेळी त्या ८९ वर्षांच्या होत्या.

माझी आणि त्यांची भेट झाली, ती 'स्त्री उवाच' या मासिकाच्या अंकात. त्यांच्या 'वूमन अँट पॉइन्ट झिरो' या कादंबरीचा अनुवाद मी वाचला आणि त्यांच्या विषयीची उत्कंठा वाढतच गेली. मग त्या मला भेटल्या ग्रीनाहम तोतमच्या अण्वस्त्र विरोधी लढ्याच्या निदर्शानातून. कुणाला वाटेल त्या मला भेटल्या म्हणजे व्यक्तिशः भेटल्या; पण त्या जशा आहेत तशा त्यांच्या लिखाणातून कृतीमधूनच तर भेटणार नं? हीच भेट अनमोल आहे.

अखंड आयुष्य ज्यांनी

**Nawal
El Saadawi**
**Woman at Point
Zero**

आपली सत्याशी इमान राखून स्त्री हक्कासाठी लढे दिले, अखंड मानवजातीच्या हक्कांबद्दल बोलत राहिल्या अशा या लेखिका, मानसोपचार तज्ज्ञ, साहित्यकार, सत्तेसमोर न झुकणाऱ्या आंदोलक व वैद्यकीय व्यवसायात मानाचे स्थान मिळवणाऱ्या डॉ. नवल सादावी.

वयाच्या तेराव्या वर्षापासूनच आपल्या स्वतंत्र विचाराची झलक त्यांनी दाखवली. त्या वयात त्यांनी आपली पहिली कादंबरी लिहिली. त्यांना विवाहाची गळ १० व्या वर्षीच घालण्यात आली, पण त्यावेळी वडिलांच्या विरोधात त्यांनी बंड केले. आपले दात काळे रंगवले म्हणजे त्या अशा मुलीला कुणी पसंतच करणार नाही, व यावेळी तिची आईही तिच्या पाठीमागे उभी राहिली. लहानपणीच त्यांना लिंग भेदभावाची जाणीव झाली. त्यांची आजी म्हणायची, 'एक मुलगा हा १५ मुलींपेक्षा मूल्यवान आहे.'

स्वतःच्या आयुष्यातील सुन्ता त्यांना हादरवून गेली, अत्यंत बारीक सारीक तपशिलात त्यांनी याबद्दल लिखाण केले आहे. त्यावेळी त्या सहा वर्षांच्या होत्या त्यांचे पुस्तक 'हिडन फेस ऑफ इव्ह' यात हे सारे आले आहे. पुढे आयुष्यभर या विरोधात त्यांनी लढा दिला अखेर २००८मध्ये इजिप्तमध्ये त्यावर बंदी आली; पण व्यवहार मात्र लपूनछपून होतच असतो.

त्यांना अनेकदा या हक्कांचा लढा दिल्याने तुरुंगवास भोगावा लागला. अशाच एका काळात त्यांनी तुरुंगातील स्त्रियांच्या कहाण्या ऐकून 'वूमन अँट पॉइन्ट झिरो' लिहिली. ही त्यांची जगभर गाजलेली कादंबरी आहे. त्यातच फिरदौसची कहाणी आहे, स्त्रियांचे इज्जतीपायी होणारे खून, देहविक्रीत ढकलले जाणे हे सारे आले आहे.

१९५५ मध्ये त्या डॉक्टर झाल्या. पुढे तर इजिप्त शासनाच्या पब्लिक हेल्थ विभागाच्या त्या निर्देशक झाल्या, पण १९७२ साली त्यांचे स्त्रियांच्या सुन्तेविषयी 'वुमेन अँड सेक्स' हे पुस्तक आले आणि धर्मगुरू-सत्ताधारी यांना ते अर्थातच रुचले नाही व त्यानंतर त्यांची हकालपट्टी झाली.

१९८१मध्ये राष्ट्राध्यक्ष अन्वर सादात यांच्या काळात त्यांना परत तुरुंगवास झाला. तिथे त्यांनी टॉयलेट कागदावर, एका देहविक्रय करणाऱ्या बाईकडून काजलपेन्सिल घेतली व आपल्या आठवणीचे लिखाण केले. त्यांची सुटका झाली खरी; परंतु, सतत जीवे मारण्याच्या धमक्या येत असत अखेर त्यांनी अमेरिकेत आश्रय घेतला. अमेरिकेच्या आर्थिक धोरण व नीतीच्या त्या टीकाकार होत्या. १९९६ मध्ये त्या परत आपल्या लाडक्या देशात इजिप्तला आल्या. तिथे त्यांनी राष्ट्राध्यक्ष निवडणुकीत उतरून खळबळ माजवली. २००४ तेहरीर

चौकात त्यांनी निदर्शने केली. त्यावेळी त्या ८० वर्षांच्या होत्या. त्यांचे भाषण ऐकायला जमलेल्या अनेक तरुण-तरुणी त्यांचे पुस्तक 'फॉल ऑफ इमाम' हातात घेऊन आले होते. त्यांनी सतत ज्या स्त्रिया आपले लिखाण करीत होत्या त्यांच्याशी संवाद केला. त्यांच्या कहाण्या ऐकल्या व प्रोत्साहन देत राहिल्या. साधारणतः प्रसिद्धी मिळालेले कुणी इतके काही तरुण स्त्री लेखकांचे ऐकत नसत. हे एकदा त्यांच्या लक्षात आणून दिल्यावर त्या म्हणतात, 'एवढे काही सतत तरुणांनी मला दिलेय, हे मी काही त्यांच्या समोर हिरो बनण्यासाठी करत नाही. कारण मला वाटते प्रत्येकानेच हिरो बनावे.'

त्यांचा स्त्रीवाद हा पश्चिमी देशातील नव्हता. त्यांचे म्हणणे होते. हे आदिकालापासून आहे. केवळ इजिप्तकेंद्री आव्हाने त्यांनी मांडली नाहीत, ती सर्वत्रच आहेत, प्रत्येक कन्फेशन हे जगासमोर आलेले सत्य आहे, सत्यासाठी साक्षीदार काढायची गरज नाही.

कैरोत अखेरच्या वेळी त्या आपल्या मुलांसह होत्या.

(या लेखासाठी आंतरजालावरून माहिती घेतली आहे. विशेषतः बी.बी.सी. न्यूजच्या जस्मिन टेलर कोलमन यांचा लेख.)

साधना दधिच, पुणे.
sadhana.dadhich@gmail.com

अनिता आणि आपण

दीप्ती राऊत

‘कोरोनाला लाईटली घेऊ नका,’ असं तळमळून सांगणाऱ्या धडाडीच्या कार्यकर्त्या अनिता पगारे यांचं कोरोनानं निधन होणं हे दुर्दैवी आहे. या घटनेनंतर संवेदनशील पत्रकार म्हणून आणि पगारे यांच्या कामाशी जवळून परिचय असलेल्या दीप्ती राऊत यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न हे आपल्या सर्वांनाच विचार करायला लावणारे आहेत.

‘शोमस्ट गो ऑन’ हे वाक्य कुणी शोधून काढलं नाही; पण प्रत्येक वेळी असा ‘शो’ ‘ऑन’ नाही होऊ शकत हेच कोरोना शिकवतेय. निधन वार्ता, स्मरणलेख किंवा शोक सभा पत्रकारांना नवीन नसतात. कितीही वेदनादायी प्रसंग असो, दुःखद घटना असो पत्रकाराने त्याकडे तटस्थपणे बघावं हे सूत्र कोरोनाकाळात केव्हाच गळून पडलंय. अनिताबद्दल लिहिण्यासाठीची डेडलाईन केव्हाच उलटून गेलीये; पण माझी बोटं वळत नाहीयत. तिच्या शोकसभेत किती जण सांगत होते, ती माझी मुलगी होती. माझ्यासह किती जण आदल्या रविवारपर्यंत एका पुस्तकाच्या निमित्ताने जवळजवळ रोज संपर्कात होतो; तरीही तिला वाचवू नाही शकलो हीच खंत कायमची मनात घर करून राहिल.

महाविद्यालयीन शिक्षण संपल्यावर १९९६ मध्ये मी नाशिकमध्ये राहायला आले, तेव्हा अनिता पगारे महिला हक्क संरक्षण समिती या संस्थेत कार्यरत होती. कुसुमताई पटवर्धन या ज्येष्ठ समाजवादी नेत्यांच्या नेतृत्वात उभी राहिलेली ही संस्था. समता आंदोलन ही समाजवादी युवा सार्थीची संघटना बऱ्यापैकी ओसरू लागली होती. पण नाशिकमधील कोणतेही चार कार्यकर्ते एकत्र आले की, त्यातील एखादा पूर्वाश्रमीचा छात्र भारतीचा किंवा

पूर्वाश्रमीचा समता आंदोलनाचा असायचा आणि त्या जुन्या आठवणींवर तासनतास गप्पांचा फड रंगायचा. नाशिकमधील फुलेनगरनामक वस्तीत वाढलेली अनिता अंगभूत झुंजारपणामुळेच या सामाजिक प्रवाहात सहभागी झाली, ती समता आंदोलनाच्या निमित्ताने. मूलभूत संघर्षवृत्ती, न्यायासाठी व्यवस्थेविरुद्ध लढण्याची भूमिका आणि वैचारिक स्पष्टता यामुळे प्रश्न वस्तीतील मुलांच्या शिक्षणाचा असला तरी हत्यार मात्र संघर्षाचेच होते. त्यामुळे नाशिक महापालिकेच्या शाळांमधील शिक्षणासाठी सर्वेक्षणापासून मोर्चापर्यंत सर्व आघाड्यांवर अनिता अग्रेसर होती. महिला हक्क संरक्षण समितीच्या कामात तिची भूमिका कौन्सिलरची; पण वृत्ती लढणाऱ्या कार्यकर्तीची. त्यामुळेच पुढे टाटा सामाजिक संस्था आणि महाराष्ट्र पोलिसांच्या स्पेशल सेलच्या संयुक्त विद्यमाने सुरु झालेल्या महिला व बाल साहाय्यता कक्षात ती बरीच रमली. केवळ कायदा बाजूने असून उपयोगाचा नाही, तो आपल्यासाठी आहे आणि त्यासाठी आपण बोलायला हवं, भांडायला हवं हे जीव तोडून समोर बसलेल्या प्रत्येक बाईला कळकळीने सांगत होती. महिलांचे हक्क, महिलाविषयक कायदे आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेविरोधातील महिलांचा संघर्ष हे सारं तिच्या नसानसांत भिनलेलं. महिलांच्या प्रश्नावर केवळ मोर्चे आणि निवेदने यातून प्रश्न सुटत नाही, तर पोलीस यंत्रणेसोबत कसा संवाद साधावा याचा अनुभव आणि कसोटी यात तिचा हातखंडा. म्हणूनच आज तिने तयार केलेले नाशकातील ‘संगिनी’चे कार्यकर्ते असोत, पुण्याच्या ‘सम्यक’चे युवक असोत वा संगमनेरच्या ‘लोकपंचायत’च्या महिला असोत महिलांच्या प्रश्नांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आणि यंत्रणेसोबत ते सोडवण्याची हातोटी अनिताताईमुळे मिळाल्याचे सांगतात.

महिला बचत गटांच्या उत्पादनांसाठी बिग बझारसोबत ती काम करायला लागली आणि वेगळ्या पातळीवरील व्यवस्थापकीय कौशल्य हस्तगत करीत तेथेही तिने बाजी मारली. मुंबईतील हे काम तिच्या 'करिअर'मधील कदाचित सर्वात सुखद टप्पा असावा. मात्र, कुटुंब नाशिकला आणि ती मुंबईला यासाठी वीक एन्डला नाशिक-मुंबई करीत तिच्या आरोग्याच्या तक्रारींनी डोके वर काढले. अवघ्या चाळिशीतच मधुमेहाने घेरलं, पण म्हणून अनिता हरली नव्हती. उलट, नाशिकला परतल्यावर तिची धडपड सुरुच राहिली. कधी विश्वास प्रबोधिनीच्या माध्यमातून तर कधी गणेश देवीच्या नेतृत्वाखालील दाक्षिणात्यनच्या संचलनात अनिता आघाडीवर राहिली. याच टप्प्यावर तिने 'संगिनी' या सामाजिक संस्थेचे संगोपन तिने हाती घेतले. दरम्यान, 'नोकरी' च्या गरजेपोटी जव्हारमधील आरोग्य संस्थेमध्ये रुजू झाली आणि तिचे क्षेत्र नसलेल्या कामात जीव रमवत नाशिक-जव्हार वाऱ्या करीत राहिली.

मधल्या वाटेवर बरीच पळत होती. नाशिकमध्ये झालेली हिंसा मुक्ती परिषद, ठिकठिकाणी सुरु असलेले संविधान जागर कार्यक्रम. कोरोनाने घेरण्यापूर्वी जनआंदोलनाच्या राष्ट्रीय समन्वयाची निमंत्रक म्हणून अनिताला खरी अनिता सापडली होती. विधायक उपक्रम, संघर्षात्मक आंदोलने ही साधने असतात, सामाजिक कार्यकर्त्यांची राजकीय भूमिका आणि राजकीय भान हाच खरा पाया असतो, हे मानणारी होती. म्हणूनच संविधानातील मूल्यांची पायमल्ली होताना अस्वस्थ होणारी आंबेडकरांची लेक होती, विचारांमध्ये आक्रमकता असली, तरी मांडणीमध्ये शांतता पेरणाऱ्या बुद्धाची पाईक होती. चौकातील मोर्चाएवढीच फेसबुकसारख्या आधुनिक माध्यमात तो विचार, ती मूल्ये ठामपणे मांडणारी पुरोगामी कार्यकर्ती होती. नर्मदा

बचाव आंदोलनापासून एनएपीएमच्या मिट्टी सत्याग्रहापर्यंत संघर्षाच्या प्रत्येक वाटेवर अनिताने आपल्या पाऊलखुणा उमटवल्या. गेल्या वेळी एका रात्रीत लॉकडाऊन जाहीर झाल्यावर, शेकडो मैल पाटपीट करीत चालणाऱ्या, भुकेल्या, गांजलेल्या हजारो स्थलांतरित मजुरांचा आवाज बनण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्या मेधा पाटकर रस्त्यावर उतरल्या तेव्हा अनिताच त्यांचा उजवा हात होती. शेकडो संस्थांची मोट बांधून त्या प्रतिकूल परिस्थितीत मदतकार्याचा मेरू उभारला. अनिता काय होती, तिने काय काय केले आणि कितीजणांची आयुष्य घडवली हे तिच्या जाण्याने हळहळलेल्या तिच्या फेसबुक अकाउंटवरील प्रत्येक शब्द, प्रत्येक संदेश आणि आंदोलनांमधील, कार्यक्रमांवरील अनिताचे फोटो सांगतात.

एक बाई म्हणून, एक माणूस म्हणून आणि एक मैत्रीण म्हणून माझ्यापुढे अनिता अनेक निरुत्तरित प्रश्न उपस्थित करून गेली जे मी तुमच्यासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहे. अनिताकडे काय नव्हते? विचारांची स्पष्टता होती, भूमिकांची मांडणी होती, दृष्टिकोनाचे अधिष्ठान होते. चळवळीपासून कॉर्पोरेटपर्यंत कामाचा अनुभव होता. संघर्षापासून कौन्सिलिंगपर्यंतची कौशल्ये होती. मेधा पाटकरांपासून कमला भसीनपर्यंत सोबतच्या कामाच्या अनुभवाची शिदोरी होती. कार्यकर्ते घडवण्यापासून प्रशिक्षण देण्यापर्यंतचा वकूब होता. प्रश्नांची जाण होती, उत्तरांची धार होती. तरीही, वयाच्या पन्नासाव्या वर्षात प्रवेश करताना तिला प्रत्येक वेळी शून्यातून सुरुवात का करावी लागली? प्रत्येक वेळा हाती शून्य घेऊन ती बाहेर का पडत गेली? प्रत्येक वेळा नेमक्या कोणत्या शून्यासाठी तिचा झगडा होत होता? व्यवस्थेसोबतचा झगडा नाही बोलत मी, तो तर सगळ्यांना माहीत आहे, तिचा तिच्यासोबतचा झगडा कसा होता? ती

कित्येकांसाठी 'संगिनी' ठरली; पण स्वतःची सांगाती का नाही बनू शकली? हा लेख पुढे वाचण्यापूर्वी तुम्ही अनिताचे फेसबुकवरील अकाउंट नक्की उघडून पाहा. स्क्रोल करीत करीत खाली जा, डोळ्यातील पाणी बाजूला सारून प्रत्येक शब्द वाचा. तिच्या हसऱ्या चेहऱ्यामागील वेदना शोधा. खाली जात जात ८ सप्टेंबर २०२० च्या पोस्टपर्यंत पोहोचा. ही पोस्ट आहे बहुजन संघटकच्या पेजवरील तिच्या लाईव्ह लिंकची. विषय आहे - कोरोनाशी लढताना. यात अनिता म्हणते, 'कोरोना तुमच्या दाराबाहेर असतो तोपर्यंत तो दूर असतो, पण तो घरात येतो तेव्हा त्याची भयानकता दिसते.' पहिल्या लाटेत अनिताने सख्खी बहीण आणि दोन भावंडे कोरोनाने गमावली. त्या अनुभवाबद्दल कळवळून बोलताना ती कार्यकर्त्यांना सांगते, 'कोरोनाला लाईटली घेऊ नका, काळजी घ्या, स्वतःला जपा.'

हे सांगणाऱ्या, एवढे भान बाळगणाऱ्या अनिताने, स्वतः मधुमेहाची रुग्ण असताना, लस घेण्यास विलंब का केला? कुटुंबातील सदस्यांना तापाची लक्षणे दिसत असताना वेळीच स्वतःची चाचणी का केली नाही? सरकारी रुग्णालयातील चाचणीस विलंब होत असताना, खासगीकडे धाव का घेतली नाही? त्रास होत असतानाही, अंगावर घेतलेल्या कामांच्या जबाबदाऱ्या ती का रेटत राहिली? बाई, बाईचे आरोग्य यावर तासन्तास भाषणे देणारी अनिता स्वतःच्या आरोग्याबद्दल एवढी निष्काळजी का राहिली? स्वतः भोवती एवढ्या लोकांचा गोतावळा निर्माण करणाऱ्या अनिताने ऐन मोक्याच्या वेळी तपासण्या आणि उपचार याबाबत जवळच्यांचे सल्ले गांभीर्याने का घेतले नाहीत? या प्रश्नांची उत्तरे तिच्या पश्चात आजतागायत मला सापडलेली नाहीत.

सामाजिक कार्यकर्ते विशेषतः

(पान ४७ वर)

तरंगते वास्तव

ज्योती सुभाष

आकाशाच्या पोकळीतून निर्मम शांतपणे पृथ्वीवरील मातीच्या सूक्ष्मांतिसूक्ष्म हरेक कणावर सतत उतरत असलेले ते अनाम... कोणीतरी...काहीतरी.. तरंगतंय आपल्याभोवती.. अजस्र विवेकशून्यतेच्या आकारहीन गुहेत बेबंद पसरलेल्या शहरांमधून... मनमानी पाऊस पडतो... पाणी वाहतं... तसं तर पाणी शहरात ... अनेक रूपात वाहतं... दिसतं पावसानंतर... पावसाआधी... अनेक अडचणींच्या वाट्याकुट्यातून... पुढे पुढे सरपटत

राहतं... पाण्यावर... किडूकमिडूक... भलं मोठं.. प्राणहीन पण जटिल, गुंतागुंतीचं, प्लास्टिकमध्ये बरबरटलेलं... असं काही... ठरवून पसरलेलं नसतं... पण असतंच असतं... पाणी नजरेस पडेल असा काही भरवसा नसतो. ...पण ते असतं तिथे मात्र... शक्य तेवढ्या विकृत स्वरूपात.. पण सध्याला... हे अघटित असं... वरच्या पोकळीतून काहीतरी कोणीतरी अनाम असं, जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी.. एकटकपणे पसरवत असल्यासारखं वाटतंय... तरंगणाऱ्या वास्तवाच्या अंतरंगाचा पत्ता लागत नाहीय. हे वास्तव की स्वप्न मंतरलेलं? हे, कालपरवा भिरभिरत घुसलं एकाएकी स्वप्नात... घुसलं आणि असं काहीतरी ... म्हंजे वाटलं की बुवा हे

आतल्याआत काय गदगदतंय? कोण आहे तिकडे पल्याडच्या क्षितिजावर? या क्षितिजाच्या किनाऱ्यावरून त्या पल्याडच्या किनाऱ्यावर कोण भिरकावून देतंय मला? हे समोर आकारहीन असं काय उभं आहे हे? कधी स्वप्नात काळ्या लाल पाणी सद्दृश द्रवाचे महापूर दिसतात... म्हंजे दिसत नाहीत.. आपण नावाचे कुणीतरी त्यात गटांगळ्या खात असतात... मानवी चेहरे अजून दिसले नाहीयेत कुठे... म्हंजे स्वप्नातल्या डोळ्यांना... आता कदाचित... किंवा खरं तर चालत राहूया आपण... स्वप्न संपेपर्यंत... राहूया... चालत... आपण... वाटेत दृष्टीला सापडतील कदाचित... डोळे...

मराठी चित्रपटाला एका अर्थपूर्ण वाटेवर नेणाऱ्या प्रख्यात चित्रपट दिग्दर्शक सुमित्रा भावे यांचं निधन हे अनेकार्थानी दुःखद आहे. सुमित्रा भावे या एक संवेदनशील दिग्दर्शक तर होत्याच, परंतु आपल्या प्रत्येक चित्रपटामधून मानवतेची, प्रागतिक जीवनमूल्यांची कास धरून त्यांनी मराठी सांस्कृतिक विश्वाला एक वेगळे, प्रगल्भ परिमाण देऊ केले. स्त्रीचळवळीशी, ग्रामीण समस्यांशी जोडल्या गेलेल्या सुमित्रा भावेंनी अतिशय सकारात्मकतेने आपल्या भवतालाकडे बघत प्रेक्षकांच्या मनात कायम एक आशेचा अंकुर जागा ठेवला. स्त्रीप्रश्नाची आणि इतर सामाजिक प्रश्नांची त्यांची हाताळणी कला क्षेत्रासाठी पथदर्शक ठरली आहे. 'मिळून साऱ्याजणी' आणि अर्थातच विद्याताईंशी त्यांचा विशेष स्नेहबंध होता. त्यांच्या निधनाने 'मिळून साऱ्याजणी' परिवारातील एक जिवलग काळाच्या पडद्याआड गेला आहे.

'बाई', 'पाणी' हे त्यांचे आरंभीचे लघुपट. त्यानंतर १९९५ मध्ये सुनील

■ सुमित्रा भावे ■ 'साऱ्याजणी' परिवारातील जिवलग पडद्याआड

सुकथनकर यांच्यासह दिग्दर्शित केलेला 'दोघी' हा त्यांचा पहिला पूर्ण लांबीचा चित्रपट प्रदर्शित झाला. पुढे या दिग्दर्शक द्वयीने दहावी फ, वास्तुपुरुष, नितळ, देवराई, एक कप च्या, बाधा, संहिता, घो मला असला हवा, कासव, अस्तु असे एकाहून एक सरस, आशयघन चित्रपट निर्माण केले. 'चित्रपट' या माध्यमाकडे गांभीर्याने बघत, या माध्यमाचा अतिशय प्रभावी वापर करत त्यांनी सर्वसामान्य माणसांच्या कथांमधून समाजजीवनाच्या अनेक महत्त्वाच्या आयामांना स्पर्श केला. लोकप्रियतेसाठी कोणतीही तडजोड

न करता प्रेक्षकांच्या मनाला साद घालणाऱ्या, अस्वस्थ करणाऱ्या कथा पडद्यावर आणून त्यांनी मराठी प्रेक्षकांची अभिरुची घडवण्यात मोठं योगदान दिलं आहे. त्यांचे चित्रपट अनेक आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवात नावाजले गेले. अनेक चित्रपटांना राज्य आणि राष्ट्रीय पुरस्कारही मिळाले. टाटा समाजविज्ञान संस्थेतून ग्रामीण विकास या विषयात पदविका मिळवल्यानंतर सामाजिक क्षेत्रात पूर्णवेळ काम करायचं त्यांनी ठरवलं होतं. त्या चित्रपटाकडे अपघातानेच वळल्या. पण हा अपघात चित्रपट क्षेत्रासाठी उपकारक ठरला! त्यांच्या जाण्याने मात्र चित्रपटातील वैचारिक समृद्धीचा एक झरा लुप्त झाला आहे. 'मिळून साऱ्याजणी' तर्फे सुमित्रा भावे यांना विनम्र आदरांजली!

ऑगस्ट २०२१ हा वर्षारंभ अंक सुमित्रा भावे स्मृती अंक करण्याचा संकल्प करत आहोत. यासाठी त्यांच्या आठवणी सांगणारे लेखन पाठवावे, ही विनंती!

'साऱ्याजणी'ची भावपूर्ण आदरांजली!

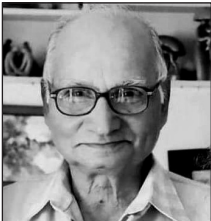

■ रामदास म्हात्रे :

प्रहार अपंग क्रांती आंदोलन संघटनेचा आधारस्तंभ निखळला

स्वतःच्या अपंगत्वावर मात करत इतर अपंगांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक समस्या त्यांनी सातत्यानं प्रशासन व समाजासमोर मांडून त्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला. तसंच दलित, आदिवासी, भटक्या- विमुक्त जाती-जमाती, हमाल, कागद-काच-पत्रा कामगार, बांधकाम मजुरांसाठी काम केलं.

अशा या दिव्यांग कार्यकर्त्याला मिळून साऱ्याजणीची भावपूर्ण आदरांजली!

■ विरुपाक्ष कुलकर्णी

मराठी आणि कन्नड भाषेचा अनुवादक दुवा

सज्जन, सुस्वभावी, शांत आणि अभ्यासू अनुवादक विरुपाक्ष कुलकर्णी यांनी पंचवीसहून जास्त मराठी

साहित्यकृती कन्नड भाषिकांपर्यंत पोचवण्याचं महत्वाचं काम केलं. अनुवादक पत्नी उमा आणि विरुपाक्ष या दोघांचा साहित्यिक संसार विलोभनीय होता. आकड्यांच्या हिशोबात उमाताईंच्या नावावर असलेले साहित्य अधिक आहे. विरुपाक्ष यांना त्या गोष्टीचं कधीच वैषम्य वाटलं नाही. उलट ते म्हणत, 'करंटे पुरुषच असा विचार करतात'. मितभाषी तरीही आपल्या मुद्द्यावर ठाम असणाऱ्या विरुपाक्षांच्या नावावर पंचवीसहून अधिक अनुवाद कन्नडमधून प्रसिद्ध झाले आहेत. उमाताईंच्या दुःखात 'साऱ्याजणी' सहभागी आहेत.

■ वीरा साथीदार

पोळले हात त्यांना विस्तवाचे दान रे!

ऑस्कर पुरस्कारासाठी नामांकित झालेल्या कोर्ट' सिनेमाचा नायक नारायण कांबळे म्हणजे खरोखरीचाच वीरा साथीदार! आंबेडकर, मार्क्सच्या विचारांचा पगडा असलेला, जातीव्यवस्थेचा कठोर विरोधक, आडनावावरून जात गृहीत धरली जाते म्हणून त्यानं नाव बदललं. कष्टकरी मायबापाच्या पोटी जन्मलेल्या वीरानं हमाली केली, मजुरी केली. पत्रकार बनला, आंदोलनं केली. सामाजिक भान व लढाऊवृत्ती यातून बेरोजगारी,

गरिबी आणि जातीव्यवस्थेच्या विरोधात रिपब्लिकन पॅंथरमध्ये सक्रिय झाला. पारधी समाजाची संघटना बांधून आंदोलन केलं. चळवळीचा निष्ठावंत व संघर्षशील कार्यकर्ता म्हणून आयुष्य झोकून देऊन काम केलं. लोककला, लोकसंगीत यामधून समाजव्यवस्थेचं स्वरूप लोकांसमोर अधिक प्रभावीपणे मांडता येतं म्हणून... मार्ग स्वीकारला. शुभ्र पांढरी दाढी, रापलेला चेहरा, कणखर बाणा, अति राकट स्वभावचा वीरा आतून मात्र मृदू-मुलायम माणूस होता. त्यांच्या धगधगत्या स्मृतींना सलाम!

■ विलास वाघ

आंबेडकरी चळवळीचे कृतिशील भाष्यकार मित्र काळाच्या पडद्याआड!

सुगावा प्रकाशनाचे संस्थापक, फुले-शाहू-आंबेडकरी विचारांचे अग्रदूत, आंतरजातीय-आंतरधर्मीय विवाह चळवळीचे अग्रणी, वंचित व दुर्लक्षित समाज घटकांच्या शिक्षणासाठी झटणारे ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते विलास वाघ यांचं नुकतंच कोरोनाच्या संसर्गामुळे पुण्यात दुःखद निधन झालं. सुगावा प्रकाशन म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचा प्रपंच! चळवळीचे प्रबोधन आणि आत्मटीकेचे ते एक साधन! प्रबोधनाचं,

(पान ५५ वर)

आर्थिक असुरक्षितता : एक आढावा

समीक्षा फराकटे

भारतातील असंघटित कामगारक्षेत्र अर्थव्यवस्थेच्या चक्राला गती देत असलं, तरी या क्षेत्रातील कामगार स्वतः मात्र कायम आर्थिक असुरक्षिततेच्या सावटाखाली जगत असतात. या आर्थिक असुरक्षिततेमागील कारणं काय आहेत, त्यात धोरणजन्य कारणं कोणती आहेत, आज आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित क्षेत्रासाठी किती प्रमाणात सामाजिक सुरक्षितता उपलब्ध आहे, घोषणा आणि अंमलबजावणी यात किती तफावत आहे, याचा आढावा घेणारा समीक्षा फराकटे यांचा अतिशय अभ्यासपूर्ण असा हा लेख. मूळ लेख 'मिसा ऑनलाइन'च्या सप्टेंबर २०२० च्या अंकात प्रकाशित झाला होता. त्या लेखाची ही सुधारित आवृत्ती आहे.

कोविड-१९चा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या टाळेबंदीत एक दृश्य सातत्याने आपल्याला भेटत राहिले; ते म्हणजे विटलेल्या कपड्यात, मिटलेल्या चेहऱ्याने आपल्या पोराबाळांसह हजारो मैल चालत किंवा मिळेल त्या वाहनाने आपल्या आयुष्याची पुंजी खर्चून प्रवास करणारे 'मजूर'. त्यांच्या शहरात आणि वाटेवर होणाऱ्या हालअपेष्टा, मेहनतीने मिळवून खाणाऱ्यांना थोडकेसे अन्न मिळवण्यासाठी पसरावे लागलेले हात, तेही पुरेसे नसणे, त्यांच्या आयुष्याचे निर्णय दूर कोठे तरी घेतले जाणे आणि या निर्णयात त्यांचा माणूस म्हणून विचार थोडा कमीच असणे. आपल्यातला प्रत्येक जण देशाच्या सार्वभौम सत्तेचा स्रोत आहे : 'समता' आणि मानवी सन्मान हा नागरिकत्वाचा पाया आहे. आपण सगळ्यांना 'नागरिक' म्हणू शकतो का असा प्रश्न पडावा इतपत आपल्या देशातील असमानता, हतबलता, वंचना सद्य संकटात आपल्यासमोर आली. हो, ती फक्त समोर आली आहे. नवीन आर्थिक संकटामुळे ती निर्माण झालेली नाही. आपल्या व्यवस्थेतील कमालीच्या असमानतेला या नवीन परिस्थितीने फक्त आरसा दाखवला आहे.

आपल्या आजूबाजूच्या एका मोठ्या लोकसंख्येचे माणूसपण आपल्याला क्रचितच लक्षात येत असते. आपली मानसिकता ती नोंद घ्यायला विसरलेली असते, मग ते आपल्या 'समान' आहेत हा तर खूप पुढचा मुद्दा असतो; आणि आपणा काहींच्या आर्थिक सुबत्तेचे इतरांच्या वंचिततेशी नाते असते हा तर खूपच पुढचा मुद्दा. पण आज या आर्थिक असुरक्षिततेचा प्रसार अविश्वसनीय वेगाने होतो आहे. या असुरक्षिततेचे नेमके स्वरूप, कारणे आणि या संदर्भात काय करायला हवे, याविषयीचे विवेचन अर्थतज्ज्ञ आपल्यासाठी करतातच. एक

नागरिक म्हणून, आपल्या देशातल्या आर्थिक असुरक्षिततेमागील ऐतिहासिक, धोरणात्मक कारणे काय असतील, असुरक्षित वर्गाची शासन काळजी कशी घेत असेल हे प्रश्न या आर्थिक संकटाच्या संदर्भाने जोरात येऊन थडकले. त्याबाबत वाचताना थोडे कळालेले, महत्त्वाचे-कुतूहलाचे वाटलेले काही साररूपाने एकत्र मांडण्याचा हा प्रयत्न. मुद्दे उपस्थित आणि अधोरेखित करणे, चर्चा सुरू करणे हाच याचा उद्देश आहे. लेखातील संभाव्य सैद्धान्तिक, तांत्रिक त्रुटीची जबाबदारी माझी आहे.

भारतातील प्रचंड मोठे असंघटित क्षेत्र हे या असुरक्षिततेचे एक दर्शन आणि कारण. आकडेवारीनुसार, भारतात बिगरशेती क्षेत्रातीलही ८० टक्के क्षेत्र हे असंघटित आहे. (जागतिक कामगार संघटना, २०१९). (जगासाठी हा आकडा ६९ टक्के आहे.) २००८च्या असंघटित क्षेत्र सामाजिक सुरक्षा कायद्यानुसार : स्वयंरोजगार करून वस्तू किंवा सेवा पुरवणारी व्यक्ती किंवा जिच्यामध्ये १० पेक्षा कमी लोक काम करतात आणि जी कामगार कायद्याच्या कक्षेत येत नाही अशी संघटना असंघटित क्षेत्रात येते. काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते ही व्याख्या पुरेशी नाही. किती व्यक्ती काम करतात यावरून असंघटित क्षेत्राची व्याख्या न करता ती कामाच्या स्वरूपावरून आणि/किंवा किती जणांना कामगार सुरक्षितता लागू आहे यावरून केली तर असंघटित क्षेत्र आणखी मोठे दिसते. २०११-१२ च्या आकडेवारीनुसार देशातील काम करणाऱ्यांपैकी ७९ टक्के लोकांकडे कोणताही कामाच्या संदर्भातला करार नव्हता. म्हणजेच आर्थिक संकटाच्या काळात ज्यांना पुढच्या महिन्याचे किंवा पुढच्या दिवसाचेही उत्पन्न लगेच दुरापास्त होऊ शकते, असेच आपण प्रमाणात खूप म्हणजे खूप जास्त आहोत.

असंघटित क्षेत्राचा मोठा आकार हा आपल्या देशातील भांडवली विकास प्रक्रियेच्या विशिष्ट स्वरूपाचा भाग आहे. अनेक घटक या विकास प्रक्रियेचे स्वरूप निश्चित करतात - आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भातल्या ऐतिहासिक निवडी, तिचे स्वरूप, आर्थिक धोरणांची दिशा, जागतिक भांडवलशाही, सामाजिक-राजकीय प्रभाव यापासून वेगळे करून अर्थव्यवस्थेतील असुरक्षित कामगारांकडे पाहता येत नाही. अनेक तज्ज्ञांच्या मते भारतातील असंघटित क्षेत्राचा मोठा आकार हा देशातील मोठ्या आर्थिक असमानतेचा पाया आहे. २०११ मध्ये भारतातील संघटित क्षेत्रातील दिवसाचे वेतन ५१३ रु. तर तेच असंघटित क्षेत्रात १६६ रु. होते. असंघटित क्षेत्र हे कमी कौशल्य व मध्यम दर्जाच्या तंत्रज्ञानावर चालते. त्यामुळे उच्च दर्जाचे कौशल्य न मिळवू शकलेल्या माणसांना या क्षेत्रात काम, रोजी मिळते. पण माणूस म्हणून आवश्यक असलेले कामाचे मर्यादित तास, सुटी, बरे वेतन, वयानुसार काम थांबले की मिळणारी आर्थिक सुरक्षितता (उदा. पेन्शन), अपघातातील व आजारपणातील मदत, आरोग्यविमा, कामाच्या ठिकाणी योग्य परिस्थिती व चांगली वागणूक हे कोणतेच हक्क नसलेल्या या श्रमिक जनतेच्या आकड्याकडे अवाक होऊन बघत राहायला होते.

आपल्याकडे सरकारी नोकरीसाठी, विशेषतः स्पर्धा परीक्षेतून अधिकारी होण्याची प्रचंड चढाओढ आहे; सर्व महाविद्यालये व विद्यापीठांत, त्यांच्या ग्रंथालयात, स्पर्धा परीक्षा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकच केविलवाणी झुंबड दिसते. विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी भागातून पुढे येऊन 'शिकून काही करू इच्छिणाऱ्या' विद्यार्थ्यांची आकांक्षा हेच सरधोपट आणि बऱ्याचदा फसवे स्वरूप घेते. शिक्षणातील आणि अर्थव्यवस्थेतील असमतोल आणि

असुरक्षितता या चित्राचे महत्त्वाचे कारण असू शकते.

आर्थिक असुरक्षिततेमागील ढोबळ कारणे

१९८०च्या दशकापासून कंत्राटीकरण आणि त्यातून अनौपचारिकीकरण हे भांडवलशाहीचे अविभाज्य वैशिष्ट्य म्हणून जगभर स्थिरावले. अर्थातच, हे प्रथमतः सर्वाधिक गरीब आणि विकसनशील जगात घडून आले. १९९०च्या दशकापासून भारताने अधिक खुलेपणाने उदारीकरणाला सुरुवात केली. त्याआधी दशकभर नेहरूप्रणित मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप हळूहळू विसविशीत होत गेले. उदारीकरणानंतर देशातील एकूण गरिबीचे प्रमाण कमी होत गेले, पण असमानता वाढली (अतुल कोहली २०१०).

स्वातंत्र्यानंतर आपण भांडवली विकास हा आपल्या प्रगतीचा मार्ग म्हणून स्वीकारला. शासनाने आपल्या देशातील उद्योगधंद्यांना सुरुवातीच्या काळात संरक्षण दिले. चीन, दक्षिण कोरिया या आशिया खंडातील देशांनी सुरुवातीच्या काळात शेतजमिनीच्या पुनर्वाटपावर भर दिला. भारतात हे जमीनसुधारणा कायदे राजकीय अभिजन आणि प्रस्थापित जमीनदार व श्रीमंत शेतकरी वर्ग यांच्या लागेबंधांमुळे फारसे यशस्वी होऊ शकले नाहीत (अतुल कोहली २०१०). भूमिहीन शेतमजुरांना जमीन पुनर्वाटपाचा फायदा मिळणे अपेक्षित होते ते साध्य झाले नाही. केवळ समतेच्या तत्वासाठीच नव्हे, तर औद्योगिक विकासाचा पाया म्हणून, अंतर्गत बाजार तयार करण्यासाठी शेतजमिनीच्या मालकीमध्ये समता येणे आवश्यक होते. पण ते फारसे यशस्वीपणे घडले नाही. हरित क्रांतीच्या रूपाने शेतीक्षेत्रातील भांडवलीकरणाची सुरुवात होऊन शेतीक्षेत्रातील आर्थिक विषमता आणखी वाढली. गरीब शेतकरी

व शेतमजुरांची वंचना व 'शेतीप्रश्नाच्या' चर्चेत त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष वाढले. सार्वजनिक क्षेत्राचा आकार मोठा होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्या हा चांगल्या रोजगाराचा राजमार्ग बनला. या सगळ्या बदलाला आपली कठोर सामाजिक उतरंड छेदून जात होती. उदारीकरणासोबत व खासगीकरणासोबत सामाजिक न्यायाच्या आरक्षणकेंद्री लढ्यांनी व त्यांच्या यशाने सामाजिक वंचिततेचा प्रभाव कमी होऊन वंचित वर्ग आर्थिक क्षेत्रात वर येण्याच्या शक्यता आणखी क्षीण झाल्या.

भारत हा तिसऱ्या जगातील इतर देशांप्रमाणे उशिरा भांडवलशाहीत प्रवेश केलेला (लेट कॅपिटलिस्ट) देश आहे. म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धानंतर जेव्हा विकसित देशात भांडवलशाही स्थिरावली होती, तेव्हा भारताने भांडवली रस्त्यावर चालायला सुरुवात केली. अभ्यासक असे सांगतात की, या उशिरा भांडवलवादी बनलेल्या देशांचे काही साहजिक तोटे आहेत ते भारताला लागू होतात (अँथनी डिकोस्टा, २०१८). अगदी खोल सिद्धान्तात नाही गेले तरी एक ढोबळ गोष्ट अशी की जागतिक स्पर्धेमध्ये आता उच्च कौशल्य आणि उच्च दर्जाचे तंत्रज्ञान वापरून केलेल्या उत्पादनाला अर्थातच अधिक महत्त्व आहे. या तंत्रज्ञानकेंद्री उत्पादनात व सेवा क्षेत्रात ती स्पर्धात्मकता बाळगणाऱ्या मोजक्या कंपन्यांना त्याचे फायदे मिळतात. छोट्या पॉकेट्ससारखी ही सुबत्ता देशाच्या भांडवलशाहीत नांदते. छोटे-मोठे व पूरक उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांना स्थिरावायला व मोठे व्हायला आवश्यक अवकाश प्राप्त होत नाही. त्या आपल्या पूरक भूमिकेत स्थिरावतात. यातून असंघटित व अनौपचारिक क्षेत्राचा वाटा अर्थव्यवस्थेत मोठा राहतो. यातूनच मजुरांच्या हक्कांची कायदेशीर व प्रत्यक्ष

(पान ४४ वर)

मी लग्न करू की नको?

दिलीप शिंदे

सेवा सुश्रुषेनं आदर्शवत काम करणाऱ्या फ्लोरेन्स नाइटिंगेल यांचा १२ मे हा जन्मदिवस 'आंतरराष्ट्रीय नर्सस डे' म्हणून साजरा केला जातो. अनेक मुली मनापासून आणि आवडीनं सेवासुश्रुषेचा पर्याय स्वीकारतात. त्यांच्या कामाकडे निकोप दृष्टीनं पाहण्याची गरज आहे, माधुरी कुमारेची गोष्ट सांगता सांगता दिलीप शिंदे यांनी हीच बाब अधोरेखित केली आहे. सध्या कोरोना महामारीत स्वतःचा जीव धोक्यात घालून काम करणाऱ्या सर्व नर्ससना दिलसे सलाम!

''सर, मी लग्न करू की नको?'' असे अल्लडपणे विचारणाऱ्या माधुरीचा रिपोर्ट कोरोना पॉझिटिव्ह आल्याचे समजले आणि इतके दिवस मी एकवटून ठेवलेला माझा धीर खचला. आम्ही इतकी सर्व खबरदारी घेऊनही शेवटी कोरोना संवेदनामध्ये शिरकाव केला होता. सोमवारी सकाळी साडेपाचच्या सुमारास मला डॉ. वैभव माने सरांचा मेसेज आला. मी लगेच त्यांना फोन करून 'आता पुढे काय करायला हवे?' याबाबत चर्चा केली.

पहिली गोष्ट म्हणजे माधुरीला हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट करणे आवश्यक होते. सध्या सर्व हॉस्पिटलमध्ये बेड मिळणे खूप जिकिरीचे झाले होते. त्यामुळे माधुरीसाठी बेड उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी मी डॉ. वैभव माने सरांवर सोपवली. सरांनी लगेच भारती हॉस्पिटलमध्ये बेडची व्यवस्था केली. सुरुवातीला रिपोर्टबाबत थेट माधुरीशी न बोलता मी तिच्या मोठ्या भावाशी चर्चा केली व तिला ताबडतोब भारती हॉस्पिटलमध्ये घेऊन जाण्यास सांगितले. त्यानंतर माधुरीलाही फोनवरून धीर दिला. 'तुला केवळ ताप, सर्दी आहे. खोकला किंवा धाप वगैरे लागत नाही. तुझी ऑक्सिजन लेव्हलही चांगली आहे. केवळ खबरदारी घ्यायची म्हणून तुला हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट व्हायला सांगतो आहे. घाबरू नकोस आणि काही अडचण आल्यास मला लगेच फोन कर' असे तिला समजावून सांगितले. पण मी 'घाबरू नको' असे सांगत असलो तरी तिचा आवाज रडवेला झाल्याचे माझ्या लक्षात आले. काही दिवसांपूर्वीच तिची एक जवळची मैत्रीण कोरोना पॉझिटिव्ह आली होती. त्यामुळे आपल्याला आणि आपल्या कुटुंबाला कोण-कोणत्या दिव्यातून जावे लागणार आहे, याची तिला कल्पना आली होती.

दुसरी गोष्ट म्हणजे संवेदनातील सर्व आजी-आजोबा, इतर स्टाफ

फ्लोरेन्स नाइटिंगेल

व आमची सर्वांचीही कोरोना चाचणी करून घेणे आवश्यक होते. त्यासाठी महापालिकेतली मेडिकल ऑफिसर डॉ. वर्षा पाटील मॅडम यांच्याशी संपर्क साधला आणि लगेचच सर्वांची तपासणी करण्याबाबत विनंती केली. खरं तर गेल्या चार-पाच दिवसांपासून माधुरी सुट्टीवरच होती. तिला ताप आल्याबरोबर लगेच तिला औषध देऊन सुट्टी घ्यायला सांगितले होते. त्यामुळे या चार-पाच दिवसांत तिचा येथील कोणाशी संपर्क आला नव्हता. पण तरीही आमच्याकडे सर्व वयस्कर लोक असल्याने टेस्ट करून घेणे गरजेचे होते.

साडेनऊच्या सुमारास माधुरी भारती हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट झाली व तिची ट्रीटमेंट सुरु झाली. मीही भरभर आवरून नेहमीपेक्षा लवकर संवेदनामध्ये आलो. सर्व आजीआजोबांच्या तब्येतीची विचारपूस केली. अकराच्या सुमारास डॉ. वर्षा पाटील मॅडम त्यांची टीम घेऊन संवेदनामध्ये हजर झाल्या आणि सर्वांची तपासणी सुरु झाली. पीपीई कीट घातलेल्या डॉक्टरांची वर्दळ पाहून सर्व आजीआजोबा कावरेबावरे झाले होते. गेले काही दिवस आम्ही त्यांच्या नातेवाइकांनाही त्यांना भेटण्यासाठी मनाई केली होती. त्यामुळे ते अगोदरच काहीसे उदास होते. स्टाफच्या

माधुरी कुमरे

चेहऱ्यावरही तणाव जाणवत होता. मीही मनातून चांगलाच धास्तावलो होतो. सर्व आजीआजोबांची माहिती देताना पदोपदी माधुरीची उणीव भासत होती. त्यांच्या नावाची यादी तयार करणे, नातेवाइकांचे संपर्क नंबर, आधार कार्डची झेरॉक्स वगैरे या सर्व गोष्टी माधुरीलाच माहीत होत्या. ती तिकडे हॉस्पिटलमध्ये भरती असतानाही कोणत्या कपाटात कोणाची फाईल आहे ही माहिती मला फोनवरून सांगत होती. तासाभरातच सर्वांच्या रॅपिड अँटीजेन टेस्ट करून झाल्या. सर्वच आजी-आजोबा, स्टाफ व आमचे सर्वांचेच रिपोर्ट निगेटिव्ह आहे. ते पाहून मला खूप हायसे वाटले. मी लगेच माधुरीस फोन करून याबाबत कळविले. ते ऐकून तिलाही खूप बरे वाटले. कारण आपल्यामुळे संवेदनातील आजीआजोबांना संसर्ग झाला असेल की काय, अशी अपराधी भावना तिच्या मनात निर्माण झाली होती.

“खूप छान झाले सर, आता तुम्ही माझी काळजी करू नका. मी लवकरात लवकर बरी होऊन पुन्हा संवेदनामध्ये रुजू होते.” असे म्हणत उलट तिनेच मला धीर दिला. स्वतःच्या जिवावर बेतले असतानाही तिला येथील आजी-आजोबांबद्दल वाटत असणारी काळजी आणि तिची कामावरची निष्ठा पाहून मला

तिचे खूप कौतुक वाटले. तिच्या घरी तिचे आई-वडीलही वयस्कर असल्याने त्यांची व घरातील इतर सर्वांचीच टेस्ट करून घेण्याबाबत मी तिच्या भावाला सांगितले. सुदैवाने त्या सर्वांचेही रिपोर्ट निगेटिव्ह आले.

आता किमान महिनाभर तरी संवेदनातील प्रत्येक गोष्टीमध्ये मला लक्ष घालावे लागणार होते. इतर सिस्टर व मावश्यांशी चर्चा करून त्यांना पंधरा-पंधरा दिवसांकरिता संवेदनामध्येच राहायला येण्याबाबत सुचविले. अर्थात, त्या सर्वांची गैरसोय होणार होती. पण इलाज नव्हता. सर्व स्टाफनेही यासाठी संमती दर्शविली. संवेदना वृद्धसेवा केंद्रातील सर्वच स्टाफ खूप सेवाभावी वृत्तीचा आहे. गेल्या चार वर्षांच्या वाटचालीत आम्हाला अनेक चढउतारांचा सामना करावा लागला आहे. पण प्रत्येक वेळी सर्वच स्टाफने आम्हाला मनापासून सहकार्य केले आहे. त्याबाबतीत आम्ही खूप सुदैवी आहोत.

आम्ही चार वर्षांपूर्वी हे केंद्र सुरू केले ते दिवस मला आठवले. अंधरुणावर खिळलेल्या वृद्धांची देखभाल व सेवाशुश्रूषेसाठी हे केंद्र सुरू करण्याचे निश्चित झाल्यानंतर आम्ही ‘स्टाफ पाहिजे’ म्हणून वृत्तपत्रात जाहिरात दिली होती. ती जाहिरात पाहून सर्वात प्रथम नोकरीबाबत चौकशी करण्यासाठी माधुरी भेटायला आली होती. प्रथमदर्शनी मला ती अगदीच पोरकट वाटली होती. पण तिच्याशी चर्चा केल्यानंतर तिचा स्वभाव खूप बोलका असल्याचे माझ्या लक्षात आले. तिची समजही चांगली होती. दिसायला सडपातळ असली तरी तिला काटक शरीरयष्टी लाभली आहे. त्यामुळे ही चुणचुणीत मुलगी संवेदनासाठी अगदी उपयुक्त आहे, असे मला वाटले. तिने यापूर्वी एका हॉस्पिटलमध्ये तीन-चार वर्षे नोकरी केली होती. त्यामुळे तिला नर्सिंगचा अनुभवही चांगला होता. ते हॉस्पिटल तिच्या घरापासून खूप अंतरावर असल्यामुळे तिला रोज ये-जा

करण्यासाठी गैरसोयीचे होते. त्यामुळे ती नवीन नोकरीची चौकशी करण्यासाठी आली होती. मी तिला आम्ही सुरू करणार असलेल्या संवेदना वृद्धसेवा केंद्राबद्दल सविस्तर माहिती दिली. घर आणि हॉस्पिटल या दोहोंची सांगड घालत हे केंद्र चालवायचे असल्याबाबत तिला कल्पना दिली. ही वेगळी कल्पना ऐकून सुरुवातीला हे केंद्र चालेल का? आणि आपली नोकरी टिकेल का? याबाबत ती साशंक वाटली. पण तरीही तिने आमच्याकडे नोकरी करण्याची तयारी दर्शवली. इतकेच नाही तर तिने आपल्यासोबत तिच्या आणखी दोन-तीन मैत्रिणींनाही नोकरीसाठी तयार केले. त्यावेळी अजून उद्घाटनाची तारीखही ठरली नव्हती. बेड व इतर साहित्य खरेदी करण्यापासून ते अगदी निमंत्रणपत्रिका वाटण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्ट माधुरी हिरिरीने करत होती. उद्घाटन समारंभावेळी सर्वांची भाषणे ऐकताना अशा प्रकारच्या केंद्राची इथे आवश्यकता आहे, ही गोष्ट तिच्या लक्षात आली. उद्घाटनानंतर जवळपास पंधरा दिवसांनंतर आमच्याकडे पहिले आजोबा भरती झाले. त्यांची पत्नी नुकतीच हृदयविकाराने वारली होती. त्यानंतर अगदी तेराव्या दिवशीच ते आमच्याकडे भरती झाले होते. त्यांचा मुलगा मतिमंद होता. मुलगी राहायला परगावी होती. त्यामुळे तिने त्यांना आमच्याकडे भरती केले होते. आजोबांना प्रोस्टेट कॅन्सर होता. माधुरीने अगदी मुलीच्या मायेने त्यांची देखभाल करायला सुरुवात केली. त्यानंतर आणखी आठवडाभरात तीन-चार आजीआजोबा आमच्याकडे भरती झाले. हळूहळू माधुरीने संवेदनातील देखरेखीची सर्व सूत्रे आपल्या हातात घेतली. सेवाशुश्रूषेसोबत त्यांच्या नातेवाइकांशी संपर्क साधणे, किचनचे साहित्य भरणे, बँकेचे व्यवहार पाहणे असे पडेल ते काम ती तत्परतेने करू लागली. संवेदनाबाबत माहिती घेण्यासाठी व भेट देण्यासाठी अनेक

लोक येऊ लागले. त्या सर्वांना अगदी मोजक्या व स्पष्ट शब्दात ती माहिती देऊ लागली. तिचे बोलणे ऐकून लोक प्रभावित होत होते. त्यामुळे मी हळूहळू संवेदनाची सर्व जबाबदारी तिच्यावर सोपविली.

आमच्याकडे भरती झालेल्या दुसऱ्या आजोबांना बोलता येत नव्हते. अर्धांगवायूचा झटका आल्यानंतर त्यांच्या शरीराची एक बाजू लुळी पडली होती आणि त्यांची वाचाही गेली होती. त्यामुळे ते नेहमी खाणाखुणांच्या साहाय्यानेच बोलायचे. सुरुवातीला ते लवकर आम्हाला समजायचे नाही. त्यात त्यांचा स्वभाव खूप चिडखोर होता. ते लगेच आरडाओरडा सुरू करायचे किंवा लहान मुलासारखे मुळमुळू रडायला लागायचे. 'बास' असे म्हणत 'मला इथे राहायचे नाही' म्हणून रुसून बसायचे. वेगवेगळ्या क्लृप्त्या लढवून माधुरी त्यांची समजूत काढायची. मग लगेच 'आता मी इथून कुठे जाणार नाही' असे माधुरीला खाणाखुणा करत सांगायचे.

डिमेंशिया हा मानसिक आजार असणाऱ्या एक आजी आमच्याकडे भरती झाल्या होत्या. त्यांचा चेहरा खूप हसरा होता. मात्र त्या जेवण व औषध घ्यायला खूप टाळाटाळ करायच्या. माधुरी त्यांना 'गुलाबजाम आहे, श्रीखंड आहे' असे सांगत एक घास चिऊचा, एक घास काऊचा करत भरवायची. आजी अगदीच ऐकेना झाल्या तर शेजारच्या खोलीतील आजोबांना बोलवायची व त्या आजींना खोटं खोटं रागवायला सांगायची. त्या आजोबांना घाबरून आजी पटकन औषध घ्यायच्या. त्या आजी वारल्या तेव्हा त्यांचा मृतदेह घेऊन जाताना माधुरी अगदी ओक्साबोकशी रडली होती. तिला तसे रडताना पाहून त्या आजींच्या मुलीलाही अधिकच गहिवरून आले होते.

माधुरी येथील सर्वच वृद्धांचे लाड अगदी मनापासून करत असते. आमच्याकडे एक मिलिटरीतून रिटायर झालेले आजोबा भरती झाले होते.

ते माधुरीला आपल्या सोबत घेऊन रिश्कातून मिलिटरी कॅन्टीनला जायचे आणि वेगवेगळे साहित्य खरेदी करून आणायचे. त्यांना खरेदीची खूप हौस होती. संवेदनासाठी दर महिन्यातील किराणा व इतर साहित्य खरेदीसाठी ते माधुरीसोबत डी-मार्ट मध्ये जायचे. तिथे अगदी तासभर लहान मुलासारखे इकडे-तिकडे बागडत राहायचे. चॉकलेट, गोळ्या, बिस्कटे अशी खरेदी करून घेऊन यायचे व संवेदनातील सर्वांना आनंदाने वाटायचे. त्या आजोबांची मुलगी पुण्याला राहायला होती. एका वाढदिवसावेळी तिला त्यांना भेटायला यायला जमले नाही. आम्ही संवेदनामध्ये सर्वांचे वाढदिवस मोठ्या उत्साहाने साजरे करत असतो. माधुरीने या आजोबांच्या वाढदिवसाचीही जय्यत तयारी केली होती. पण आपली मुलगी आली नाही म्हणून आजोबा त्या दिवशी रुसले होते. आम्ही सर्वजण केक कापण्यासाठी ताटकळत उभे होतो. आजोबा मात्र 'मी इथून निघून जातो' असे म्हणत कपाटातून आपले साहित्य काढून बॅग भरू लागले होते. माधुरीने पुढे होऊन त्या आजोबांच्या हातातून बॅग काढून घेतली. 'मी तुमची मुलगी नाही का?' असे म्हणत पाणावल्या डोळ्यांनी आवंढा गिळत त्यांना जाब विचारला. तिला तसे विचारताना पाहून आपल्या हातातील बॅग बाजूला टाकून आजोबा हळवे होऊन तिच्या डोक्यावरून हात फिरवू लागले. ते दृश्य पाहून आम्ही सर्वजण भावूक झालो. माधुरीच्या बाबतीत येथील आजी-आजोबांचे असे अनेक भावस्पर्शी किस्से सांगता येतील.

परिचारिकांचे काम किती जिकिरीचे असते हे गेली चार वर्षे मी अगदी जवळून पाहतो आहे. विशेषतः वृद्धांच्या सेवाशुश्रूषेचे काम अधिक संयमाची कसोटी पाहणारे असते. काही वेळा तर एखाद्या वृद्धाला आमच्याकडे भरती करून घेताना अशी स्थिती असते की त्यांना अगोदर थेट बाथरूममध्ये नेऊन

न्हाऊ घालून मगच भरती करून घ्यावे लागते. इथपासून ते अगदी एखाद्या वृद्धाच्या मृत्यूनंतर त्यांचा मृतदेह नीटनेटक्या पोशाखात नातेवाइकांच्या ताब्यात देण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्ट परिचारिका तितक्याच निष्ठेने आणि आत्मीयतेने करत असतात. बऱ्याचवेळा वृद्धावस्थेमध्ये मेंदूच्या पेशींचा न्हास झाल्यामुळे काहींचे मानसिक संतुलनही हरविलेले असते. अशा वेळी आई जशी तिच्या निद्रिस्त बाळाकडे लक्ष ठेवून असते तसं या वृद्धांच्या बाबतीत सतत सावध असावं लागतं. ते बेडवरून पडणार नाहीत याची खबरदारी घ्यावी लागते. त्यासाठी रात्रपाळीच्या परिचारिका व मावश्या आळीपाळीने जागत असतात. केवळ स्पर्शाने संवाद साधण्याची कला परिचारिकांनी अवगत केलेली असते. कारण स्पर्शाविषयीचे ज्ञान हे सेवेचे आणि उपचाराचेही महत्त्वाचे अंग असते. डायपर बदलणे असो किंवा ब्रश करून आंघोळ घालणे, माऊथवॉश करून स्पॅंजिंग करणे, ड्रेसिंग करणे, तेल, भांग, वेणी, पावडर करणे, चहा, नाष्टा, जेवण, औषध भरविणे इत्यादी गोष्टी कराव्या लागतात. हे सर्व माधुरी मायेने आणि आपुलकीने करत असते. त्यामुळे येथील सर्व आजीआजोबा जणू आपल्या आईच्या नजरेतील प्रेमाची झाक माधुरीच्या नजरेत शोधत असतात.

'माधुरीचे लग्न' हा येथील आजी-आजोबांमध्ये नेहमीच चर्चेचा विषय असतो. 'तू लग्न करून गेल्यावर आम्हाला इथे कोण सांभाळणार?' असे विचारत सर्वजण तिला वारंवार चिडवत असतात. 'मी लग्न करणार नाही' असे ती सर्वांना ठणकावून सांगत असते. एकदा मीही तिला माझ्या केबिनमध्ये बोलावले व तिच्या लग्नाबद्दल आणि भविष्यातील स्वप्नाबद्दल विचारले.

"सर, मी माझ्या लग्नाबद्दल अजून काहीच विचार केला नाही." ती बिचकत बिचकत म्हणाली. "माझी एक

चुलत बहीण माझ्यापेक्षा मोठी आहे. तिच्या लग्नानंतर कदाचित माझे आई-बाबा माझ्या लग्नाचा विषय काढतील. पण मला मात्र आपण लग्नच करू नये असे वाटते आहे. आपल्याकडे काम करणाऱ्या सिस्टर्स व मावशा यांच्यापैकी अनेकजणी आपल्या संसारात सुखी नाहीत, हे मी पाहतो आहे. मला नर्सिंगमध्येच करिअर करायचे आहे. तुम्हाला काय वाटते सर? मी लग्न करू की नको?" तिने उलट मलाच प्रश्न विचारला.

"मी तुला तयार उत्तर कसे सांगणार?" मी हसत हसत म्हणालो. "शेवटी निर्णय तुलाच घ्यावा लागणार आहे. पण तुझ्या लग्नाचा निर्णय तू केवळ येथील सिस्टर्स व मावशांच्या बोलण्यावरून घेऊ नकोस. लग्नाबाबत वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सर्वसाधारणपणे स्त्रीच्या मनामध्ये वेगवेगळ्या भावना असतात. लहानपणी मुली 'मी लग्नच करणार नाही. आई-बाबांजवळच राहणार' असे अल्लडपणे सांगत असतात. पौगंडावस्थेत त्यांच्या मनामध्ये द्वंद्व निर्माण होते. तरुणपणी आपण लग्न करावे असे वाटू लागते. कौटुंबिक, सामाजिक दबाव जाणवू लागतो. आईवडलांचे चिंताग्रस्त चेहरे अस्वस्थ करू लागतात. त्यापेक्षा आपण निर्णय घेऊन टाकूया असे वाटू लागते. प्रौढपणी मात्र काहींना आपण उगीचच या जोखडात अडकलो असे वाटू शकते. त्यामुळे प्रत्येकाला आपला स्वभाव, व्यक्तिमत्त्व आणि महत्त्वाकांक्षा यांचा विचार करून लग्नाबाबत निर्णय घ्यायला हवा. माझे मत विचारशील तर लग्न ही एक नैसर्गिक गोष्ट आहे, असे मला वाटते. आपण शेवटी या समाजाचाच एक भाग आहे. त्यामुळे प्रत्येकाने लग्न करायला हवे आणि ते टिकवायचा प्रयत्नही करायला हवा."

"बघूया, इतक्यात तरी मी अजून काही ठरविले नाही. कोणी समजूतदार जोडीदार भेटला तर विचार करेन." ती

मोकळेपणाने म्हणाली.

"समजूतदार जोडीदार हे प्रत्येक मुलीचे स्वप्न असते. पण लग्नमध्ये दोन भिन्न व्यक्ती एकत्र येत असतात. प्रत्येकाचा दृष्टिकोन, विचार करण्याची पद्धत वेगळी असते. त्यामुळे प्रत्येकाला आपले व्यक्तिस्वातंत्र्य जपत करिअर आणि कुटुंब यामध्ये समतोल राखता यायला हवा." मी तिला माझ्यापरीने समजावीत म्हणालो. लग्नाबाबत ती अजून गोंधळलेल्या मनःस्थितीत होती. सध्या तिच्यावर कोणतीही कौटुंबिक जबाबदारी नसल्यामुळे ती संवेदनामध्ये दिवसातील बारा तास, कधी कधी चौदा तासही झुटी करत होती. पण शेवटी तिलाही तिच्या वैयक्तिक आयुष्याचा विचार करायला हवा होता. काही दिवसांपूर्वीच आमच्यामध्ये ही चर्चा झाली होती. ती बरी होऊन कामावर पुन्हा रुजू झाली की तिला आपण अधिक मोकळीक द्यायची, असे मी ठरविले.

आठवडाभरामध्येच माधुरीच्या प्रकृतीत उत्तम सुधारणा झाली व तिला भारती हॉस्पिटलमधून डिस्चार्जही मिळाला. पण अजून किमान पंधरा दिवस तरी तिला व्हायरस व्हावे लागणार होते.

"माझी तब्येत आता बरी आहे. मला काहीच त्रास नाही. मी झुटीवर कधीपासून यायला सुरुवात करू?" असे फोनवरून ती वारंवार विचारायची. गेल्या चार वर्षात पहिल्यांदाच ती संवेदनापासून इतके दिवस दूर राहिली होती. आपण कधी एकदा झुटीवर हजर होतोय असे तिला झाले होते.

रिपोर्ट पॉझिटिव्ह आल्यापासून अड्डावीस दिवस पूर्ण झाल्यानंतर तिला मी झुटीवर बोलावले. आम्हाला नेहमी सहकार्य करणारे महापालिकेतील दिनेश जाधव यांच्या हस्ते आम्ही माधुरीचा कोरोनावर यशस्वीपणे मात केल्याबद्दल सत्कार केला. सर्व आजीआजोबांनीही कौतुकाने माधुरीचे स्वागत केले.

नुकताच संवेदनाचा चौथा वर्धापनदिन झाला होता. पण माधुरी अॅडमिट असल्यामुळे आम्ही तो साजरा केला नव्हता. त्या दिवशी केक कापून आम्ही तोही साजरा केला. येथील सर्वांच्या प्रेमाने माधुरी हरखून गेली होती.

काही दिवसांनंतर माझ्या असे लक्षात आले की ती नेहमीप्रमाणे उत्साही वाटत नाही. कदाचित नुकतीच आजारातून बरी झाली असल्यामुळे अजून तिला थकवा जाणवत असेल असा विचार करून सुरुवातीला मी दुर्लक्ष केले. पण तिचे काहीतरी बिनसले आहे, हे मला जाणवू लागले. मी तिला केबिनमध्ये बोलवून त्याबद्दल विचारले. तर ती एकदम रडायलाच लागली. मी तिला शांत व्हायला सांगितले व 'काय झाले आहे?' ते मोकळेपणाने सांगायला सांगितले.

"मी हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट होते तेव्हा तुम्ही मला आता परत कामावर घेता की नाही अशी भीती मनात वाटत होती. माझ्यामुळे तुम्हा सर्वांना खूप त्रास सहन करावा लागला. बरेचजण मला 'तू काळजी घेत नव्हतीस का?' असे विचारत होते." ती मुसमुसत म्हणाली.

"तू माझ्याशी हे सर्व मोकळेपणाने बोललीस हे खूप बरे झाले. कोरोनाचा संसर्ग कोणाला कसा होईल हे सांगता येत नाही हे तुलाही माहीत आहे आणि तू तर सर्व काळजीही घेत होतीस. उलट कमीत कमी त्रासात तू बरी झाली आहेस आणि सुदैवाने येथील कोणालाही संसर्ग झाला नाही ही आपल्यासाठी समाधानाची बाब आहे. त्यामुळे कोणी काही बोलले तरी तू मनात अपराधी भावना आणू नकोस आणि मी तुला नोकरीवर परत घेणार नाही, असा विचार तरी तुझ्या मनात कसा आला? तू तर संवेदनाची 'लकी गर्ल' आहेस." मी तिला कौतुकाने म्हणालो.

"सर, आणखी एक गोष्ट तुम्हाला सांगायची आहे." ती काहीसे अडखळत (पान ५४ वर)

उरे एक आता असा शोक वाहे

वैशाली पंडित

'आता तुम्हाला अंधोळ करायला
हरकत नाही. स्पॅजिंग पुरे.'

डॉक्टरांनी जखमेवरचे टाके काढताना
तिला हसून सांगितलं.

हलकेच नर्सचा आधार घेत ती
टेबलावरनं खाली आली. तिच्या
ऑपरेशनच्या जखमेचं ड्रेसिंग कचरा-
बादलीत टाकलेलं होतं. तिने उगाचच
त्याच्याकडे बघून घेतलं.

तिच्या सुनेनं तिच्या अंधोळीची
सगळी तयारी केली. भिंतीचा आधार
घेत घेत ती न्हाणीघरात आली. कुर्ता
काढायला हात वर केला तेव्हा रग लागली
हाताला. ऑपरेशननंतरची सूज अजूनही
ठणकत होती.

तिला केव्हाचं स्वतःला आरशात
बघायचं होतं.

आता समोर आरसाही होता आणि
कुर्ता उतरवलेला तिचा देहही!

पण... तिची नजर दगा देत होती.

अजून आरशात बघायला धजावत नव्हती.
एखाद्याच्या घरी मृत्यूनंतर सांत्वनासाठी
जातानाचं अवघडलेपण तिचं तिलाच
जाणवत होतं.

आधी डोळे मिटून तिनं छातीवर
हात ठेवला. उजव्या जिवंत स्तनाचा
आधार घेत तिनं हात तसाच डाव्या
स्तनाकडे नेला... हाताला ऑपरेशनची
शुष्क त्वचा लागली. ती शहारली.
हळूहळू डोळे उघडत तिने आपल्या
हाताखालच्या जागेकडे पाहिलं. ती उभी
थरथरली. स्टुलावर मटकन बसली.
पिळवटली. आता डोळे पूर्ण उघडून तिने
धीर एकवटत डावीकडे पाहिलं. जेसीबीने
एखादा जुना वृक्ष पाळामुळासह उखडून
टाकावा आणि तिथली माती जशी ओसाड
उजाड दिसत राहते, उखरवाखर झालेली
दिसते, जखमी कण्ह सहन करत असते
तसं तिला वाटलं.

डाव्या स्तनाच्या अस्तित्वाचा
मागमूसही नव्हता तिथे. सपाट,
सुरकुतलेली त्वचा. ऑपरेशनची भलीमोठी
टाक्याची आडवी ओली खूण तिला
दिसली. स्तन वागवणाऱ्या जागेने जणू

अतीव शोकाने ओठ घट्ट मुडपून घेतले
आहेत.

तिने सांत्वनाचा हात तिथे ठेवला
आणि तिला उमाळा फुटला. जोरजोरात
हुंदके देत ती जखम कुरवाळू लागली.

आता फक्त तिची ती होती!

हा शोक करण्याचं स्वातंत्र्य फक्त
इथेच आणि आत्ताच... फक्त एकांतात!

जगरहाटीच्या आणि तिच्याही
आरोग्याच्या दृष्टीने कन्सरची गाठ
असलेला तो स्तन समूळ काढून
टाकणं च हिताचं होतं. तिचा जीव वाचला
म्हणून अभिनंदन करणारे मेसेज-फोन
तिला आले होते. तिच्या धीटपणाचं,
कन्सरसारख्या व्याधीला हसतमुखाने
सामोरं जाण्याचं कौतुक तिच्या डॉक्टरसह
सगळ्यांनी केलं होतं. तिनेही सगळ्याला
तोंड देण्यासाठी मन हसत घट्ट केलं होतं.
आपला स्तन काढून टाकण्याची अनुमती
दिली होती.

तिची मुलं, सुना आणि नवरा
तिच्यासाठी जी धडपड करत होते, त्यांना
यश यावं म्हणून ती सहकार्य देत होती.

आज एकांतात मात्र तिला तिच्यातली
ती दिसली... असाहाय्य... असा शोक
करणं हा मूर्खपणा आहे, असं समजणाऱ्या
भवतालापासून दूर आल्यावर मात्र तिचीच
तिला गळामिठी पडली.

'मॅडम, ब्रेस्ट रिमूव्ह केलं तरच तुम्ही
सेफ राहाल.' डॉक्टरांनी तिचं समुपदेशन
करताना समजावलं होतं.

हो हो. आहे कल्पना मला. मी तयार
आहे ऑपरेशनला.

तिला हा संवाद आठवून भडभडून
आलं.

काय वाटलं असेल त्या आजारी
स्तनाला? लिंबाएवढ्या गाठींनी आधीच
त्याला ग्रस्त केलं होतं. त्याचा खातमा
करायची तयारी किती सहजपणे दाखवली
आपण!

आपला निर्णय ऐकून काय वाटलं
असेल त्या स्तनाला?

या स्तनखुणा शरीरावर उमटू
लागल्यापासून शरीरात होणारे बदल

तिला आठवले. खांदे पाडून ते उंचवटे लपवण्याची धडपड असायची. आईच्या नजरेत आता जादाचा धाक आला होता. तिच्यावरती हळूहळू निर्बंधांचं काटेरी जाळं वाढायला लागलं होतं.

ती तरुण शरीराला नुकती नुकती स्वीकारायला लागली होती. चाळीच्या एवढ्याशा खोलीत बंदिस्त बाथरूमची चैन नव्हती. अंधोळीच्या वेळी साबण लावताना स्वतःचाच हात लागला तरी लाज वाटायची.

नंतर शरीराला आलेला कमनीय आकार आणि लवकरच झालेलं लग्न... स्तनांना त्यांचं म्हणून महत्त्वाचं स्थान होतं.

तिच्या वैवाहिक जीवनात स्तनांनी भरभरून दिलेली साथ; आनंद फुलवत गेली होती.

आणि नंतर तिच्या बाळांचा जन्म ! स्तनांची जबाबदारी आता फारच वाढली होती.

अंगावरच्या पित्या तान्हुल्याला घरी ठेवून नोकरीवर हजर होताना स्तनांत कळ उठायची.

बाळाच्या आठवणींनी दिवसभरात कितीदातरी स्तन पुरास आले. तिचा पदर चिंब करून गेले. आडजागी जाऊन त्यांना पिळून टाकावं लागे तरीसुद्धा त्यांचं तटतटणं सतत जाणवत राहायचं.

घरी धावत जाऊन बाळाच्या मुखी स्तन दिला की, दुनियेभरचं समाधान एकट्या छातीत सामावायचं.

स्तनांना होणारा तो बाळओठांचा चुरूचुरू स्पर्श, स्तनावर हळुवार टेकलेल्या मनगटीमण्यांच्या इवल्या मुठी... स्तनांना मातृत्वाचा आहेर द्यायच्या.

तो ही टप्पा पार पडला.

मुलं मोठी झाली. वैवाहिक जीवनातला प्रणयऋतुही संपत गेला.

तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक प्रसन्न भाग इतकीच जाणीव तिला स्तनांबद्दल राहिली. त्यांची फारशी विचारपूस करावी इतकं महत्त्व दिलं गेलं नाही. आहेत स्तन. असणारच मरेपर्यंत.

ब्रेसियर्ससारखं अंतर्वस्त्र पुरवलं की त्यांची मागणीही नसायचीच कधी जास्तीची. हं! आता ब्लाऊझची कटोरी, कुर्त्याचा अंगासरसेपणा मापात बसला

की डौल दिसायचा त्यांचा म्हणा... छान वाटायचं आरशात बघताना. त्या नांदत्या जोडीला अजून काहीच नको होतं.

संसार नावाच्या रणांगणात आनंदाची फुलबाग शोधण्याच्या धडपडीत, वाटचालीतल्या आपटण्या धोपटण्यात एकूण शरीराचेच कधी लाड झाले नाहीत मग स्तनांचंच काय एवढं ?

अख्खं शरीर वेठीला धरून मनाने कामं झेपवली. निभावली.

जागरणं, उपासतापास, स्वतःची दुखणी अंगावर काढणं सगळं सगळं शरीराने झेललं. अवमान, निराशा, धक्के, टक्केटोणपे, ईर्ष्या, मत्सर सगळं गिळून गिळून मनाने स्वतःला निगरगट्ट केलं होतं. पण शरीर ते सगळं त्याच्या पेशीपेशीमध्ये साठवत गेलं याची कुणाला कल्पना ? साठी उलटली आणि अचानक डाव्या कुशीत जडजड वाटायला लागलं. अशक्तपणा वाटायला लागला; पण तेही सवयीनं अंगावरच काढलं जायला लागलं.

एका क्षणी शरीरानं बंडाचं निशाण उभारलं. तिच्या डाव्या कुशीत कन्सरच्या (पान ४० वर)

नव्यानं वर्गणी भरायची आहे ?

वर्गणी मनीऑर्डरने किंवा

'निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट'च्या नावे

डिमांड ड्राफ्टने /AT PAR चेकने पाठवावी.

वर्गणी इंटरनेट बँकिंगद्वारे तसेच, मिळून साऱ्याजणीच्या

www.miloonsaryajani.in या वेबसाईटवरूनही

भरता येईल.

यासाठी आमचे खाते क्रमांक आहेत -

युनियन बँक, कर्वे रोड, पुणे

Saving Ac. No. - 370002010908793
IFSC - UBIN0537004.

बँक ऑफ महाराष्ट्र, कर्वे रोड, पुणे

Saving Ac. No. - 60029908172
IFSC - MAHB 0000116.

A/C Name :

**Niramaya Public
Charitable Trust**

भारत			
	वार्षिक	३ वर्षे	१० वर्षे
व्यक्ती	५००/-	१४००/-	५०००/-
संस्था	७००/-	१९००/-	७०००/-

भारताबाहेर		
	वार्षिक	३ वर्षे
व्यक्ती	५० यु.एस. डॉलर्स	१२० यु.एस. डॉलर्स
संस्था	६० यु.एस. डॉलर्स	१५० यु.एस. डॉलर्स

एक महत्त्वाची सूचना - वर्गणी ऑनलाईन भरल्यानंतर ७४४७४४९६६४ या क्रमांकावर नांव, पत्ता, वर्गणीची रक्कम आणि वर्गणी कोणत्या बँकेत भरली याची SMS करून माहिती द्यावी, म्हणजे खात्यात जमा झालेली वर्गणी कोणाची आहे हे आम्हांला कळू शकेल.

श्रमाची चोरी म्हणजे... निमित्त : सहावा वर्ण आणि भारतीय मन्वंतर

संकलन - गीताली वि. मं.

जगभर १ मे हा दिवस 'कामगार दिन' म्हणून साजरा केला जातो. त्यानिमित्तानं श्रमाला प्रतिष्ठा हे मूल्य अधोरेखित करण्यासाठी मिसा ऑनलाइनच्या मे २०२० च्या अंकात आपण घरकामगारांच्या श्रमाला मूल्य आणि प्रतिष्ठा यासंदर्भात सतीश भिंगारे यांचा लेख प्रसिद्ध केला होता. या लेखाचं नाव होतं - 'सहावा वर्ण आणि भारतीय मन्वंतर'. या लेखावर अनेक प्रतिक्रिया आल्या. त्या प्रतिक्रियांचा सविस्तर ऊहापोह करण्यापूर्वी 'श्रमाची चोरी' या संकल्पनेकडे थोडं विस्तारानं बघूया.

मालमत्ता, पैसे, दागिने, वस्तू यांची चोरी याविषयी आपण खूप संवेदनशीलपणे बोलत असतो. चोरी करणाऱ्यांना 'वाईट वागणारे' असं म्हणत शिक्षाही करतो. त्यासंदर्भात कडक कायदेही आहेत. हे सगळं उचितच आहे. तसंच वाययचौर्याविषयीसुद्धा आपण जागरूक असतो, त्यासंदर्भातही कॉपीराइटचे कायदे आहेत. ते न पाळणाऱ्यांना शिक्षा असते. हे सर्व तथाकथित बुद्धिजीवी तसंच श्रीमंत लोकांच्या हिताचं रक्षण करणारं आहे. अर्थात, त्याविषयी तक्रार असण्याचं काही कारणच नाही. पण अमुक व्यक्तीनं श्रमाची चोरी केली म्हणून त्याला शिक्षा झाली, असं कधी ऐकलय? याचं उत्तर बहुधा 'नाही' असंच आहे. याचं मुख्य कारण 'श्रमाची चोरी' होते हे आपल्या गावीच नसतं. कारण समाजात हजारो वर्षांपासून बुद्धिजीवी आणि श्रमजीवी अशी उभी विभागणी जवळजवळ जगभर झाली आहे. यात बुद्धिजीवी श्रेष्ठ आणि श्रमजीवी कनिष्ठ असं मानलं गेलं आहे. भारतात त्याला चातुर्वर्ण्याचा इतिहास आहे. तो सगळ्यांना माहीत आहे. आता आधुनिक काळात शूद्र आणि स्त्रियांना असणारी ज्ञानबंदी उठली आहे. त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेऊन स्त्रिया आणि शूद्र शिकून आत्मसन्मान जपू लागले. त्यांचा आत्मविश्वास वाढून आत्मनिर्भर होण्याचा त्यांचा प्रवास थोडाफार सुकर झाला आहे. मात्र भारतात माणसं एकाचवेळी वेगळ्यावेगळ्या युगात जगत असतात. त्यामुळे सरसकट स्त्रियांची आणि शूद्रांची परिस्थिती सुधारली आहे, असं म्हणता येत नाही. तरी सुधारणेच्या दिशेला काटा झुकतो आहे, हे दिलासा देणारं आहे.

सार्वजनिक ठिकाणी रस्ता, नाले सफाई करणारे सफाई कामगार शारीरिक श्रमाचं काम करतात. त्यांनी सफाई केली नाही तर? तसंच ड्रेनेज

सफाई, मैला सफाईचं काम तर इतक्या वाईट परिस्थितीत करावं लागतं, की त्याचा या कामगारांच्या तब्येतीवर मोठ्या प्रमाणात वाईट परिणाम होतो. या कामाबद्दल त्यांना किती वेतन मिळतं? शिवाय ही कामं जी खरं तर जीवनावश्यक कामं आहेत, ती अतिशय हीन दर्जाची समजली जातात ते वेगळंच! यामध्ये काहीएक प्रकारचं कौशल्यही लागतं. पण या सफाई कामगारांकडे कसं बघितलं जातं, त्यांची परिस्थिती कशी असते, ते कोणत्या परिस्थितीत काम करतात याचं विदारक कथन 'कचरा कोंडी' या अतुल पेटेंच्या एका डॉक्युमेंटरीमध्ये केलेलं आहे. ती बहुतेकांनी बघितली असेल. नसेल त्यांनी अवश्य बघावी. यूट्यूबवर उपलब्ध आहे. सफाई कामगारांच्या कामाविषयी आणि त्यांच्याविषयी कृतज्ञभाव आणि आदर आपल्या मनात असतो का? तो आपण कसा व्यक्त करतो? कितीदा व्यक्त करतो? याची प्रामाणिक उत्तरं आपल्या मनाशीच देऊ या. हल्ली त्यांना 'सफाईदूत' म्हटलं जातं. पण हा आदर फक्त शब्दरूपातच राहतो का? याचाही शोध घेऊ या. सफाईकामासाठी आम्हाला आरक्षण हवं, अशी मागणी सवर्णांनी कधी केल्याचं ऐकीवात आहे?

तिकडे जीवनादायी हॉस्पिटल्समध्ये देखील सफाई कामगार-आया यांचं वेतन किती? सुविधा कोणत्या? कामाचे तास किती? नर्ससचे कामाचे तास आणि वेतन, सुखसोयी आणि डॉक्टरांच्या कामाचे तास, त्यांना मिळणाऱ्या सुखसोयी-सुविधा आणि वेतन किती? या सगळ्यांमध्ये असणारी प्रचंड दरी आपल्याला माहीत असते, पण आपल्याला ती न्याय्य वाटते अथवा हे असंच असतं, असंच असणार असं म्हणून आपण त्याकडे काणाडोळा करतो. कारण आपल्या मनात खोलवर पुस्तकी शिक्षणाचं महात्म्य कोरलं गेलं आहे. ज्ञानाचं महत्त्व वादातीत

आहेच! पण म्हणून ज्ञान कशाला म्हणायचं, हा प्रश्न बाजूला सारून चालत नाही. शेतकरी, कुंभार, लोहार, सुतार, माथाडी कामगार, कागद-पत्रा वेचक, बांधकाम मजूर, गवंडी, घरकामगार, सफाईकामगार हे भले निरक्षर अथवा अल्पशिक्षित असतील. पण म्हणून त्यांना कसलंच ज्ञान नाही असं म्हणायचं का? त्यांनी आत्मसात केलेली कौशल्य आणि त्यांचं काम यातून काहीएक ज्ञाननिर्मिती होते, असं आपण मानतो की नाही हा कळीचा मुद्दा आहे. त्यांच्या श्रमजीवी अनुभवजन्य ज्ञानाला गौण लेखण्यातूनच विषमतेची दरी रुंदावत गेली आहे, यात तरतमभाव असणार यात शंका नाही, पण मुख्य प्रश्न आहे तो आपण मूल्य म्हणून शारीरिक कष्टाकडे, श्रमाकडे कसं बघतो हा. माणूस सुखासीन आहे म्हणून त्याला कष्टाचा कंटाळा आहे आणि कष्ट करणं कमीपणाचं वाटतं. कमी बुद्धी असणारी माणसं कष्ट करतात असं काहीसं आपल्या मनात रुजलं आहे. त्याला आपली शिक्षण व्यवस्थाही जबाबदार आहे. सामाजिक न्यायाचा मुद्दा बाजूला सारत श्रीमंतांसाठी व गरिबांसाठी अशा दोन शिक्षणपद्धती तयार झाल्या आहेत. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला ज्ञान कामगार (नॉलेज वर्कर्स) आणि सेवा कामगार (सर्व्हिस वर्कर्स) असे दोन समाजविभाग अभिप्रेत आहेत. ज्ञान कामगार संख्येने कमी आणि ठराविक स्तरातले! त्यांना उच्च असं ज्ञान व कसब दिलं जातं, त्यामुळे त्यांचं उत्पन्न जागतिक दर्जाचं! उलट सेवा कामगारांना त्यांच्या सेवेपुरतंच शिक्षण दिलं जातं. त्यामुळे त्यांना मर्यादित संधी मिळतात आणि उत्पन्नही कमी! अतिशय महागड्या खासगी शिक्षणामुळे गरिबांसाठी पुन्हा एकदा ज्ञानबंदीच आहे, पण अघोषित!

खरं तर शिक्षण हे समाजाच्या नैतिक व बौद्धिक उन्नतीचं व लोकांच्या जीवनामध्ये गुणात्मक सुधारणा

करण्याचं, सामाजिक एकता, समता व सौहार्द वाढवणाऱ्या मूल्यप्रचाराचं साधन असायला हवं. तसंच राष्ट्राच्या उभारणीसाठी लागणारी तंत्रकौशल्यं सर्व समाजाला शिकवत, मानव संसाधन विकासाचं शिक्षण हे साधन असायला हवं. मात्र शैक्षणिक भेदभावाचं राजकारण व अर्थकारण ही आजची आपली सामाजिक शोकांतिका आहे. शिक्षण हा विषय जागतिकीकरण, खासगीकरण आणि उदारीकरणाच्या काळात तर फारच गुंतागुंतीचा आणि गहन झाला आहे. त्याची चर्चा करण्याची ही जागा नाही, पण शिक्षणामुळे माणूस अधिक उन्नत आणि विवेकी व्हायला हवा हे गृहीत आहे. ते वास्तवात मात्र घडताना दिसत नाही, हे नोंदवून पुढं जाऊ.

पूर्वी आणि आजही बुद्धिजीवी विरुद्ध श्रमजीवी असं समीकरण आपल्या मनात पक्कं बसलेलं आहे. आपली समाजव्यवस्थाच तशी लावली गेली आहे. यात बुद्धिजीवी श्रेष्ठ आणि श्रमजीवी कनिष्ठ अशी उतरंड आहे. कारण बुद्धीचं (?) काम करणाऱ्यांच्या तासाचं मोल जास्त आहे, श्रमाचं काम करणाऱ्यांच्या तासांपेक्षा! हे न्याय्यच आहे असा युक्तिवाद असतो, कारण शिक्षणावर कितीतरी पैसा, वेळ खर्ची पडलेला असतो. आपला जन्म सुस्थित, शिक्षित घरात होतो की गरीब वस्तीत, अशिक्षित घरात होतो हे आपल्या हातात नसतं. मात्र जन्म कुठल्या प्रकारच्या घरात होतो, यावर ह्या व्यक्तीला शिक्षण किती मिळणार, समाजात त्याचं काय स्थान असणार हे अवलंबून असतं. तसंच ती व्यक्ती स्त्री आहे की पुरुष की इतर यावरही ते अवलंबून असतं. जात, वर्ग आणि लिंग या स्तरांवर आजही समाजात मोठ्या प्रमाणावर विषमता आहे. त्यामुळे तथाकथित कनिष्ठ जातीचे तसंच गरीब आणि स्त्रिया व इतर लैंगिक ओळख असणाऱ्या व्यक्तींचं मोठ्या प्रमाणात

प्रस्थापित व्यवस्थेकडून शोषण होतं, हे शोषण 'श्रमाच्या चोरी'च्या अंगांन होतं. स्त्रिया व इतर लैंगिक ओळख असणाऱ्या व्यक्तींचं लैंगिक शोषणही होऊ शकतं आणि त्याला श्रमाच्या चोरीचं अस्तर असतं. या सर्व विषमतेविषयी आणि शोषणाविषयी बोलणं आणि त्याच्या कारणाच्या मुळाशी जाणं सहसा आपल्याला नको वाटतं, कारण ते क्लेशदायक असतं. त्यापेक्षा त्याकडे दुर्लक्ष करत आपण आपल्या-आपल्या कुटुंबात-सग्यासोयऱ्यांबरोबर सुखासमाधानात राहणं पसंत करतो. आपल्या संपर्कात येणाऱ्या घरकामगार, माळी, वॉचमन, धोबी इत्यादींशी सहानुभूतीने आणि कणवेनं वागतो हे चांगलं आहे, पण पुरेसं नाही. 'जगात एवढी विषमता, शोषण, अन्याय, अत्याचार आहेत त्याविरुद्ध मी एकटी लढून काय होणार? ते सर्व बघून-ऐकूनही मन इतकं विषण्ण होतं की, न बघणंच उत्तम' असाही एक सूत्र असतो. आपल्या 'कम्फर्ट झोन'मध्ये सुखा-समाधानात राहणं ही एका परीनं माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. पण समाजातलं शोषण, अन्याय्य विषमता दूर करायची असेल तर सगळ्यांनी आपापल्या 'कम्फर्ट झोन'मध्ये बसून चालणार नाही. हे लक्षात घेऊनच डॉ. बाबा आढाव, मेधा पाटकर, मंदा व प्रकाश आमटे, उल्का महाजन, मेधा थत्ते, मुक्ता मनोहरसारखे कार्यकर्ते झोकून देऊन काम करत असतात. त्यांना इतर लोक आपापल्या परीनं हातभार लावत असतात. प्रस्थापित व्यवस्थेविरोधातला या सर्व कार्यकर्त्यांचा संघर्ष अक्षरशः जीवघेणा असतो. त्या संघर्षाचा आदर करत त्याला हातभार लावणं ही आपली सजग नागरिक म्हणून जबाबदारी आहे. सगळेच जण घर-संसार, नोकरी-व्यवसाय सोडून झोकून देऊन काम करू शकत नाहीत, हे खरंच. पण निदान प्रस्थापित व्यवस्थेतल्या

हितसंबंधांचं राजकारण, समाजकारण आणि संस्कृतीकारणही आपण चिकित्सकपणे समजून घ्यायला हवं. त्या सर्वाला असणारं अर्थकारणाचं अस्तर लक्षणीय असतं. आपण चांगलं वागतो, अन्याय - शोषण करत नाही असं म्हणत कायद्याची गरज काय? प्रेम आणि सामंजस्यानं वागणं चांगलं, त्यातून माणुसकी जपली जाते हे वाटणं भाबडेपणाचं, राजकीय जाण नसणारं आहे. कारण समाजात चुकीचं वागणारे, अन्याय अत्याचार करणारेही अनेक जण असतात आणि त्यांच्यावर कायद्याचा बडगा उगारणं गरजेचं असतं. 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' हे सुभाषित म्हणून चांगलं आहे. परंतु जसं आकाशातली वीज आधी दिसते आणि काही वेळानं ढगांच्या गडगडाटाचा आवाज ऐकू येतो, तसंच वास्तवात विचार करणं आणि तो कृतीत उतरवणं याच्या वेगात बहुतांश लोकांमध्ये अंतर असतं. प्रकाशलहरी आणि ध्वनीलहरीत असतं तसंच. त्यामुळे विचार-आचारात अंतर पडतं म्हणून दांभिक म्हणतील या भयगंडानं घाबरून जाऊन काळानुरूप नवा, योग्य विचारच न करण्यापेक्षा निदान नवा विचार तरी करायला हवा. त्यातून मग आपल्या-आपल्या वेगानं कृतीही केली जाऊ शकते. पण विचारच केला नाही, तर कृतीची शक्यता क्षीण-क्षीण होते. तात्पर्य काय तर 'श्रमाची चोरी' जात, वर्ग, लिंग या तीन अक्षांवर कशी कशी आणि किती किती होते आणि मुख्य म्हणजे या प्रस्थापित व्यवस्थेत ती का होते याचा चिकित्सक अभ्यास करण्याला पर्याय नाही. असो.

आता आपण सतीश भिंगारे यांच्या 'सहावा वर्ण आणि भारतीय मन्वंतर' या लेखाकडे वळू या. कोव्हिड-१९च्या काळातल्या लॉकडाऊनच्या लादल्या गेलेल्या एकांतवासामुळे झालेले मूल्यव्यवस्थेचे वस्त्रहरण हा या लेखाचा विषय आहे. उपहास, अतिशयोक्ती याचा वापर करत

घरकामगार महिलांच्या समस्यांवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्यावर होणारा अन्याय दूर व्हावा याविषयीची कळकळ त्यांच्या लेखातून स्पष्ट दिसते. मात्र त्याच वेळी त्यांनी सुखवस्तू गृहिणींना काढलेले चिमटे थोडे जास्तच बोचरे आहेत. मुख्य म्हणजे ते स्वतः या पितृसत्ताक-पुरुषप्रधान व्यवस्थेतले कुटुंबप्रमुख असणारे पुरुष आहेत. त्यांच्या घरात घरकामाचं व्यवस्थापन त्यांना करावं लागत नाही, म्हणून गृहिणींची अशी खिल्ली ते सहज उडवू शकतात असा समस्त गृहिणी परिवाराचा आक्षेप आहे. याची नोंद घेणं गरजेचं आहे. अर्थात, गृहिणींची खिल्ली उडवतानाच त्यांनी निवृत्त सरकारी अधिकाऱ्याची-स्वतःसारखी होणारी गोची निस्पृहपणे तशाच शैलीत सांगितली आहे. ते लिहितात, 'सरकारी नोकरीतून निवृत्त झालेला अधिकारी निवृत्ती पश्चात काही काळ एका विशिष्ट गंडाने पछाडलेला असतो. या गंडाचं मूळ आदेश घ्यायला कुणी नाही व परिणामी अधीक्षणाला (म्हणजे मुकादमगिरीला) वाव नाही या कोंडीजनक परिस्थितीत असते. याशिवाय (मुकादमगिरीशिवाय) कशाची सवय नसल्यामुळे ही मंडळी काही काळ सरबरीत होऊन जातात. सध्याच्या काळात या गंडानं पछाडलेल्यांची संख्या लक्षणीयरित्या वाढलेली आहे. असो.' मुकादमगिरी हा श्रमाची चोरी या संदर्भात कळीचा मुद्दा आहे, आपण सर्वच जण कुठे ना कुठे मुकादमगिरी करतच असतो, नाही का? कुठे आणि कशी याचा शोध घेणं म्हणजेच आपण 'श्रमाची चोरी' करतो का याचा वेध घेणं आहे. श्रम शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि मानसिक असे अनेक प्रकारचे असतात. सध्या 'शारीरिक श्रमाच्या चोरी'वरच चर्चाकेंद्रित करू या.

सफाई कामगारांवर देखरेख करणारा, बांधकाम मजुरांवर देखरेख

करणारा, रस्त्यांच्या कामावर देखरेख करणारा इ. मुकादम आपल्याला माहित असतात. पण इतरही क्षेत्रात जसं मॅनेजर, मुख्याध्यापक, प्राचार्य, शिक्षक-प्राध्यापक, विश्वस्त, घरमालकीण वगैरे उच्चपदांवरची माणसांनाही मुकादमगिरी चुकलेली नाही. समाजात सुष्ट-दुष्ट, सज्जन-दुर्जन, कामसू-कामचुकार अशा नानाविध प्रवृत्तीच्या व्यक्ती असतात. अशा व्यक्तींकडून काम करून घेण्यासाठी काही प्रकारची व्यवस्था असणं गरजेचं असतं. ह्यात असणारी सत्तेची, अधिकाराची उतरंडही आवश्यक आहे, असं अनेकांचं मत असतं. आपले अधिकार - हक्क यांविषयी जागरूक असणाऱ्या व्यक्तींना आपल्या जबाबदारी व कर्तव्याची तितकीच प्रखर जाणीव आणि त्यानुसार कृती करणं जोपर्यंत जमत नाही, तोपर्यंत काम चांगलं आणि वेळेत करून हवं असेल तर या उतरंडीला पर्यायही नाही. पण या उतरंडीमुळे होणाऱ्या शोषणाचं काय? म्हणजे प्रश्न एकमेकांत गुंतलेले आहेत, आणि म्हणून हे दुष्टचक्र चालूच राहतं. ते दुष्टचक्र भेदायला आंदोलनं - चळवळी करून व्यवस्था परिवर्तन झालं नाही, तरी निदान शोषणाला आळा तरी घालता येतो. व्यवस्था उत्क्रांत होत जाऊ शकते. त्याच्या छोट्या छोट्या खुणा आपल्याला दिसताहेत, हेही नसे थोडके.

या लेखावर पहिली प्रतिक्रिया 'सान्याजणी'ची जवळची मैत्रीण प्रसिद्ध कवयित्री आणि लेखिका **अश्विनी धोंगडे** यांची आली. त्या लिहितात, 'मला तर लेख अतिशयोक्त वाटला. एक तर पहिल्या भागाची गरज नव्हती. या निमित्तानं घरेलू कामगारांची संघटना व्हावी एवढाच मुद्दा आहे. आताच्या काळात कोणी उरलेले अन्न वा जुने कपडे देत नाही. त्यांची आर्थिक स्थिती इतकी वाईट नाही. पगार

चांगले आहेत. त्या लेखकाच्या भाषेत 'द्विज' पण आहेत. त्या नोकरीप्रमाणे काम करतात. माझ्याकडील तीन बायका स्कूटरवर येतात. आम्ही त्यांना कधीच एकेरी नावाने बोलवत नाही. सध्याचा पगार त्या ऑनलाईन घेत आहेत.' त्यांची ही प्रतिक्रिया वाचून मला जरा आश्चर्य वाटलं. कारण त्यांच्या घरात आणि आजूबाजूलाही अनेक घरकामगार महिला त्या म्हणतात तशा सुस्थितीत असतीलही; पण त्या वर्तुळाबाहेर खरंच सर्व आबादीआबाद आहे का? त्याचं नकारात्मक उत्तर लगेच दुसऱ्या प्रतिक्रियेत मिळालं. मोलकरीण संघटनेचं काम गेली अनेक वर्षे करणाऱ्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्या **मेधा थत्ते** यांनी लिहिलंय, 'गीताली, सतीश भिंगारे यांचा लेख हेलावून टाकणारा आणि खूप छान आहे. तुला माहितीच आहे की, एप्रिलचा पगार घायला मालकिणी खळखळ करताहेत. हा लेख मी त्यांना पाठवेन. पण त्या वाचतील का?'

या दोन टोकांच्या प्रतिक्रियांमध्ये आमच्या 'सखी साऱ्याजणी' मंडळातल्या सख्यांच्या प्रतिक्रिया आहेत. 'मिळून साऱ्याजणी' मासिक पुरस्कृत 'सखी साऱ्याजणी' मंडळं महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेरही आहेत. त्या सर्व मंडळांचा मिळून एक द्वैवार्षिक मेळावा वेगवेगळ्या गावात भरतो. २०२० चा मेळावा ४-५ जानेवारीला भुसावळ येथे दिमाखदारपणे साजरा झाला. या मंडळांना सतीश भिंगारेंचा लेख वाचून प्रतिक्रिया द्या, असं आवाहन केलं होतं. त्याला चांगलाच प्रतिसाद मिळाला. बेंगळूरुच्या उषा सबनीस, भुसावळच्या सुनंदा औंधकर, सारिका फालक, उज्वला मुंडे आणि प्रगती ओक तसंच मुंबईच्या प्रभा आमडेकर, अलकनंदा पाध्ये आणि रंजना आचवळ यांनी आवर्जून प्रतिक्रिया पाठवल्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार! पुण्याच्या

'सखी साऱ्याजणी'नं तर जूनची बैठक त्याच विषयावर घ्यायची ठरवली. त्यामुळे प्रतिसाद जोरात होता. नंदिनी सातारकर, सरिता धनेश्वर, शशी भाटे, नलिनी नानल, नीना भेडसगावकर, मृणालिनी भणगे आणि अश्विनी धोंगडे या सर्व पुण्याच्या सख्यांनाही मनःपूर्वक धन्यवाद!

या सर्व सख्यांच्या प्रतिक्रिया घरकामात मदत करणाऱ्या ताई, मावशी अथवा काकू यांच्याविषयी सहानुभूती, जिद्दहाळा व्यक्त करणाऱ्या आहेत. विरहानं प्रेम जसं उत्कट होतं, तसं आता लॉकडाऊनमुळे या सहकाऱ्यांच्या विरहातून त्यांच्याविषयी भावपूर्ण आविष्कार त्या प्रतिक्रियांमधून ध्वनित होत आहेत.

सगळ्यांनाच त्यांच्या कष्टाची जाणीव प्रकर्षानं झाली आहे. अनेकींच्या मनात त्यांच्याविषयीची कृतज्ञतेची भावना दाटून आली आहे. एकूणच या लेखावर चांगल्या-वाईट, उलट-सुलट प्रतिक्रिया आहेत. एक मात्र खरं की, या लेखानं सगळ्यांनाच अंतर्मुख केलं आहे. घरकामगारांची समस्या बहुपेडी आहे हे अनेकींच्या लक्षात आलं आहे. भुसावळच्या **सुनंदा औंधकरांनी** लिहिलंय, अतिशय व्यापक विचार मंथनानं समृद्ध व सामाजिक भान असलेला हा लेख वाचला आणि मी आतून ढवळून निघाले. मला विचार करायला भाग पाडले की, मी सहावा वर्ण मानते का? मी किती जागरूक आहे? कृतिशील आहे का? मी आत्मचिंतन केलं आणि खूप गोष्टी माझ्या नजरेसमोर आल्या. पूर्ण मध्यम वर्गाला वरदान ठरलेली ही कामवाली आपण तिला किती सुविधा देतो? तिच्या सुरक्षिततेसाठी तिच्या उत्पन्नाएवढी रक्कम तुम्ही बाजूला बँकेत ठेवली पाहिजे. जेवढा पगार तेवढी रक्कम मी गेली पाच वर्षे बँकेत ठेवतेय. तिच्या वाढदिवसाला सुंदर साडी देत चला. तिच्यापेक्षा आपल्या मनाला

अतिशय आनंद होतो! आपण जी वाक्ये वापरतो- 'त्या माजल्यात, किंमतच नाही आपली' - ती बाजूला ठेवून त्या निश्चितच नम्र आणि प्रामाणिक राहतात, हा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. माझी कामवाली गेली वीस वर्षे टिकण्याचे हेच रहस्य आहे. दोघींचे हितसंबंध याच्यातच आहेत, असे मला वाटते. कामवाली ही आशा, आकांक्षा, भीती, प्रेम, पोकळ गर्व या सर्व बाबतीत एकाकी असते. आपली कामवाली स्त्री म्हणून जर आपणास कळली नाही, तर तिच्याशी परिपूर्ण संबंध कसे प्रस्थापित होणार? आपण सामाजिक भान ठेवू या, एकमेकांचा सन्मान करू या.

भुसावळच्या **प्रगती ओक** यांनी विस्तारानं प्रतिक्रिया दिली आहे. एकूण स्त्रीच्या परिस्थितीचा आढावा घेतल्यावर त्या लिहितात, मी स्त्रीची बाजू थोडी विरोधी पद्धतीने मांडतेय, पण मला असं वाटतं आपण स्त्रीमुक्तीचा खरा अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे. स्वतःचं अस्तित्व टिकवताना स्त्रीने कर्तव्य आणि जबाबदारी विसरता कामा नये. ते कुटुंब आणि समाजासाठी घातक आहे. पूर्वीपासून बघता बाईच बाईची शत्रू असते हे जाणवते. इथे प्रगती ओक यांना आवर्जून सांगावंसं वाटतं की, बाईच बाईची शत्रू होण्यास पितृसत्ताक पुरुषप्रधान व्यवस्था जबाबदार आहे. कुटुंबाचा पाया हा विवाहावर आधारलेला आहे आणि विवाह संस्था पिता ठरवण्यासाठी केलेली पुरुषप्रधान व्यवस्था आहे. यात नात्याची उतरंड आहे. यातले सत्तासंबंध मुख्यतः पुरुषाचे हितसंबंध जपणारे आहेत. त्यातून मग मुलाच्या आईला त्याच्या लग्नानंतर सत्ता मिळते. घरकाम, बालसंगोपन, घराचं व्यवस्थापन बाईंचं करायचं (त्याला पैसा आणि प्रतिष्ठा नाही) पण घर मात्र पुरुषाच्या नावावर! सासू-सुनांचं पटत नाही, म्हणून बाईच (पान ५० वर)

माझ्या बायांनो

माझ्या बायांनो,
किती सुखी सुखी असता देवघरात,
माजघरात, स्वयंपाकघरात
आपल्या आराध्य दैवताची पूजा
करताना
ओसंडत असतो चेहरा
कृतार्थ
पदराआड.
घराच्या चार चौकटींना
असते महिरप घरंदाज
भिंतीच्या श्वासातून सुटत नाही निःश्वास
उंबरठ्याआड असतो
वडिलोपार्जित दरारा
पाऊल घुटमळत असलं दारात तरी
पडत नाही ते बाहेर चुकूनही.

माझ्या बायांनो...
शंभर वर्षे उलटून गेलीत आता
तरी कशासाठी सांभाळता आहात हा
वेदनेचा घरंदाज वारसा
घुसमट भरून राहिली असेल घराच्या
वाशांतच
तर कसा सांभाळेल तो घराचा डोलारा.

उखडून टाकायला हवा आता
घराचा उंबरठा
आतलं आणि बाहेरचं असं नसतं काही
हे पटवायला हवं स्वतःलाच
बायांनो बाहेर पसरली आहे स्वच्छ हवा
श्वास घ्या अन्
मोकळे करा पैजणांचे घुंगरू
परसातील आडाचे खोल तळ
बुजवून टाका नव्या मातीनं
त्यावर लिहा गाणं आभाळाला हात
पोचणाऱ्या मुलीचं
बायांनो बाहेर या स्वयंपाकघरातून,
माजघरातून, देवघरातून
आणि करा पायाभरणी
आकाशाला कवेत घेणाऱ्या
तुमच्या अस्तित्वाला ओळखणाऱ्या
या भुईवरच्या
तुमच्या घराची

नीरजा, मुंबई
nrajan20@gmail.com

●●●

मी मोलकरीण

मी मोलकरीण
मी मोलकरीण
मी कितीतरी मालकिणी बदलल्या
कधी माझी जागा बदलली म्हणून
या झोपडीतून त्या झोपडीत
तर कधी मालकिणी जागा बदलून जात
त्यांच्या जागी नवीन मालकीण
माझ्या कामात बदल नाही
भांडी; कपडे धुणे; फरशी पुसणे
मी माझी झोपडी तशीच ठेवून
सकाळी कामाला बाहेर पडते
त्यांचे फ्लॉट स्वच्छ करण्यासाठी
माझी झोपडी तशीच पारोशी
मालकिणीच्या साहेबाला बेड टी
हातात सिगारेट, माझा नवरा पारोसा
हातात बिडी, तोंडाला वास,
रात्रीचा पेलेला
मालकिणीच्या मुलीला स्वच्छ कपडे
तिला खाली शाळेत जाणाऱ्या
बसपर्यंत सोडते
ती इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत
माझी मुलगी उठून कसेतरी दप्तर भरून

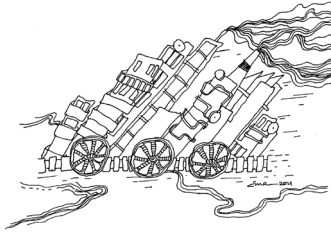
हे शहर

गालिबच्या गझलेसारखं
हे शहर
धावत असतं सदैव
एखाद्या जखमी घोड्यासारखं
भळभळणाऱ्या जखमांची
कैफियत न मांडता
मोरपीस पांघरून
शांत नीजत आलं नाही कधी मला
या धगधगणाऱ्या शहराच्या कुशीत
गालिबच्या गझलेसारखं

झोपडी जवळच्या नगरपालिकेच्या
शाळेत जाते
माझी पोरगी मनाला वाटेल तेव्हा
शाळा सोडून घरी परत येते
तिची कुणी चौकशी करत नाही
मालकिणीची मुलगी; शाळेतून आली की
आई तिला बसमधून उतरून घ्यायला
उभी असते तिची गृहपाठाची वही तपासते
काही खायला देऊन लगेच दुसऱ्या
दिवशीच्या गृहपाठाला बसवते;
माझी पोरगी उभ्यानेच दप्तर फेकून देते.
हुंदडायला शेजारच्या पोरीबरोबर बाहेर
पडते मी परत आल्यावर मलाच तिला
शोधून काढावे लागते तिच्या गृहपाठाची
चौकशी करायला बाप शुद्धीवर नसतो
मलाही ती काहीबाही उत्तरे देऊन गप्प
करते मी जन्मभर अशीच मजुरी करत
राहणार मोलकरीण म्हणून आयुष्याच्या
अखेरपर्यंत मालकिणीची मुलगी शिक्षण
घेऊन कोणीतरी होणार माझी पोरगी
मजुरीणच होणार आणि मालकिणीच्या
मुलीच्या हाताखाली मजुरीण म्हणून काम
करणार

धुंडीराज जोशी, लातूर.
मोबाईल : ९८२२८९८५३९

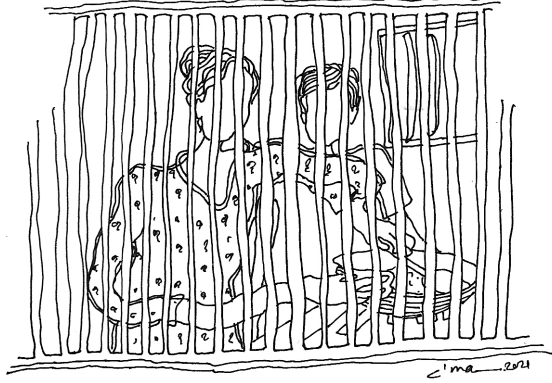
●●●

राहिलं नाही हे शहर आता
शहर झालंय भयानक

बुद्धभूषण साळवे, नाशिक.
मोबाईल : ९६८९५७९९४

●●●

लॉकडाऊन

माझ्या जन्मापासून ते
उत्तरार्धापर्यंतच्या आयुष्यात
मी पहिल्यांदाच पाहतोय लॉकडाऊन
रेल्वे जिथल्या तिथे थांबलेल्या
बस, एसटी डेपोत थांबलेल्या...
संशयाच्या भोवऱ्यात अडकत गेली
मानसिक विकृती...!
दुरावत चाललेय तिच्या लाघवी
प्रेमाचे, ऐतिहासिक संदर्भ...!
सकाळच्या सदा-सारवणापासून ते
रात्रीच्या
झोपेपर्यंतचे तिचे अतुलनीय कष्ट
मी कधी मोजलेच नाहीत माझ्या
आयुष्यात
ती वातीसारखी जळताना
पैशाच्या भौतिक सुखात रमताना
मी तिच्या भावनांचा कधी विचारच
केला नाही
ती मात्र नेहमी सप्तपदीच्या
निसगाठीशी संलग्न
ती, मुलांचे संगोपन करता करता
माझे फाजील लाड नेहमीच पुरवत
राहिली
दोलायमान मानसिकता

काजळलेल्या दिव्याची वात विझू
नये म्हणून
नेहमीच सुरू असायची तिची
घालमेल,
आणि आता तिच्या मदतीलाच
जणू आलीय महामारी
कोरोनाच्या रूपात... एकवीस
दिवसाच्या लॉकडाऊनमध्ये
मला तिच्या एकवीस वर्षांच्या
कारावासाचा पश्चाताप होतोय,
तिच्या सहिष्णू प्रेमाचे उतराई
होताना
एकवीस वर्ष तिनेच जपलंय मला,
अगदी तळहाताच्या फोडासारखं
म्हणूनच आज भौतिक सुखाला
तिलांजली देऊन मी तिलाच
कायमचं लॉकडाऊन केलंय
माझ्या आयुष्यात, आयुष्याच्या
उत्तरार्धात अंतिम लक्षणापर्यंत...!

प्रमोद पंत, मूर्तिजापूर, जि.
अकोला.

मोबाईल : ९७६३०१५६००

●●●

जोडोनिया मन ऑनलाइन व्यवहारे...

इंटरनेट वापरून (उदा. इंटरनेट बँकिंग, ऑनलाइन पेमेंट्स) किंवा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने (उदा. एटीएम) केले जाणारे आर्थिक व्यवहार ही आता अनेकांच्या अंगवळणी पडलेली गोष्ट, पण काही जणांसाठी अद्यापही ही एक 'भीतीदायक' गोष्ट आहे. जे लोक इंटरनेटवरून नियमित व्यवहार करतात त्यांनाही यातील सर्व जोखमीच्या बाजू लक्षात आलेल्या असतातच असंही नाही. या पार्श्वभूमीवर इंटरनेटवरील आर्थिक व्यवहारांची ओळख करून देण्यासाठी कौमुदी अमीन यांची ही विशेष लेखमाला. कौमुदी अमीन वित्त भांडवल आणि फायनान्शियल ॲप्लिकेशन्ससाठीचं सॉफ्टवेअर विकसन या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. तुम्ही त्यांना लेखाच्या शेवटी दिलेल्या इमेलवर या लेखाचा संदर्भ देऊन आपले प्रश्न विचारू शकता.

क्रेडिट कार्ड : शाप की वरदान ?

कौमुदी अमीन

आत्तापर्यंत आपण डेबिट कार्ड किंवा एटीएम कार्डाचा उपयोग, वापर आणि त्याची ठळक वैशिष्ट्ये पाहिली. आता क्रेडिट कार्डाकडे वळूया.

बाह्यस्वरूपी, क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्ड दोन्हीही एकसारख्या चेहऱ्यामोहऱ्याचे. एकमेकांचे भाऊच जणू! जे व्यवहार डेबिट कार्डच्या आधारे करता येतात, ते बरेचसे व्यवहार क्रेडिट कार्डच्या आधारेही करता येतात. जसे पैसे बँकेतून काढणे व भरणे करणे किंवा वेळोवेळी बिले भरणे किंवा कार्डधारे खरेदी करणे इ. हे जरी खरं असलं तरीही दोन्हीत बरेच फरक आहेत.

कार्डसाठी दोन मुख्य आधार सामग्री संचयिका (डेटा बँक) आहेत. 'मास्टर' आणि 'विसा'. सर्व डेबिट, क्रेडिट व इतर कार्ड, या संचायिकेचे सभासद आहेत. तुमच्या कार्डवरच्या पहिल्या दोन नंबरांवरून ते कार्ड कुठल्या संचायिकेत आहे, ते निश्चित होते. डेबिट व क्रेडिट, दोहोंना १६ आकडी नंबर असतो, अंतिम तारीख असते आणि सुरक्षित वापरासाठी पिन असते. क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्ड मधील काही महत्त्वाचे फरक असे आहेत:

- एकाच बँकेची डेबिट व क्रेडिट कार्ड असली तरी, ग्राहकांचा गोंधळ होऊ नये म्हणून, दोन्ही कार्डांचे रंग

वेगवेगळे असतात. तुम्ही दोन्हीचे पिन नंबर आवर्जून वेगळे ठेवावेत.

- क्रेडिट कार्ड अल्प मुदतीचे कर्ज देते. या उलट डेबिट कार्ड, व्यवहार घडताच ताबडतोब बँक जमाखात्यावर परिणाम दाखवते. क्रेडिट कार्डवर अंदाजे १ महिन्याच्या अवधीचे कर्ज मिळते. तुमच्या कार्डच्या बिलचे चक्र मासिक असते.
- दोन्ही कार्डांच्या शुल्कांमध्ये बराच फरक आहे
- बँकेतील खात्यात असलेली शिल्लक, ही ग्राहकाची खर्च मर्यादा असते. डेबिट कार्डने त्याहून अधिक खर्च करणे शक्य नाही. या उलट क्रेडिट कार्ड आधारे कर्जाऊ पद्धतीने खर्च करता येतो. या अधिक खर्चाची फेड छोट्या परतफेडीच्या हप्त्यांनी करता येते.
- महिना अखेर ग्राहकाला क्रेडिट कार्ड बिल सादर केले जाते. हे बिल संपूर्ण पैसे देऊन अथवा हप्त्याने थोडी थोडी रक्कम भरून, चुकते करता येते.
- क्रेडिट कार्डला खर्चासाठी पूर्वनियोजित मर्यादा असते. ही मर्यादा, बँक जेव्हा तुम्हाला क्रेडिट कार्ड देते, त्या वेळेस नियोजित

केली जाते. अर्थात, ही मर्यादा बँक वेळोवेळी वाढवते अथवा कमी करू शकते.

कुठल्या गरजांसाठी कुठले

कार्ड वापरावे बरे ?

- खर्चिक लोकांनी शक्यतोवर डेबिट कार्ड वापरावे.
- मोठ्या खरेदीसाठी क्रेडिट कार्ड वापरावे.
- एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी डेबिट कार्ड वापरावे.
- प्रवासी तिकिटे क्रेडिट कार्डने काढावीत.
- ऑनलाईन खरेदीसाठी क्रेडिट कार्ड वापरावे.

क्रेडिट कार्डचे बिल जरी महिना अखेर येत असले, तरी त्यावर खर्चायची कमाल मर्यादा महिन्यातून बरेचदा वापरता येऊ शकते. उदाहरणादाखल, माझ्या घरी काही कार्य आहे. आणि मला खरेदी करायची आहे. माझ्या क्रेडिट कार्डचे मासिक चक्र ५ तारखेचे आहे. म्हणजेच प्रत्येक महिन्याच्या ५ तारखेला मला कार्डचे बिल येते. समजा कार्डवरची खर्च मर्यादा रु. १ लाख आहे. मी १० तारखेला पहिली खरेदी साधारण रु. ९०,००० ची केली. त्यानंतर मी १२ तारखेला कार्डमध्ये रु. ९०,००० भरून टाकले. म्हणजे आता परत माझ्या कार्डवरची खर्च मर्यादा रु. १ लाख झाली. जी मला खर्चाला वापरता येते. पुन्हा समजा १४ तारखेला मी रु. १ लाख खरेदीसाठी वापरले, तर पुन्हा कार्डात ती रक्कम जमा करून, कार्ड वापरता येऊ शकते. अशा प्रकारे मी एका महिन्यात अनेक वेळा, तीच मर्यादा वापरून कार्डवर खरेदी करता येते. मुख्य फायदा असा आहे की, खरेदीसाठी कॅश अर्थात रोख

पैसे बाळगण्याची आवश्यकता नाही. घरी आल्यावर सवडीने, इंटरनेटवरून कार्डमध्ये पैसे जमा करणे अत्यंत सोयीचे आहे. अनेकवेळा कार्डची मर्यादा रक्कम वापरूनसुद्धा तुम्ही व्याज मात्र महिना अखेरीला जमा न केलेल्या बाकी रकमेवरच भरता. एक निश्चित लक्षात ठेवा : क्रेडिट कार्डवरचे व्याज खूप जास्त असते आणि बाकी रकमेवर ते चक्रवाढ पद्धतीने आकारले जाते.

क्रेडिट कार्डवरून खरेदीचा आणखीन एक फायदा म्हणजे प्रत्येक खरेदीवर मोबदला गुण अर्थात, रिवॉर्ड पॉईंट्स मिळतात. या मोबदला गुणांनी आपल्या स्वतःसाठी, कुटुंबीयांसाठी, आत्मांसाठी छोट्याशा भेट वस्तू घ्या आणि त्यांनाही खूश करा. जितका कार्डचा वापर जास्त कराल तितके जास्त मोबदला गुण जमा होतील. वेळोवेळी त्या गुणांवर नजर ठेवा आणि त्यांचा फायदा करून घ्या.

क्रेडिट कार्डच्या मागच्या बाजूला एक सहीसाठीची पट्टी असते. त्या पट्टीच्या शेवटी, एक तीन अंकी क्रमांक असतो. हा कार्ड पडताळणी क्रमांक असतो. म्हणजेच क्रेडिट व्हेरिफिकेशन व्हॅल्यू, कुठल्याही इंटरनेटवरील खरेदीसाठी हा क्रमांक महत्त्वाचा आहे. तो तपासल्याविना तुमची खरेदी पूर्णत्वातला जाऊ शकत नाही. त्याच बरोबर ही कार्डची दुहेरी पडताळणी पद्धत आहे. जो पर्यंत हा क्रमांक तुम्ही तुमच्या हाताने खरेदी तपासावर घालत नाही, तोपर्यंत खरेदी समाप्ती साक्षांकन होणार नाही. हा क्रमांक कुठेही कायम करून ठेऊ नये. तो दर वेळेस आपल्या स्वतःच्या हाती व्यवहारावर अंकित करावा. तो कोणाला लेखी/तोंडी सांगू नये. तसे केल्यास तुम्ही तुमच्या हाताने कार्डच्या सुरक्षिततेची तडजोड करीत आहात.

अगदी महत्त्वाचं

‘सान्याजणी’च्या कार्यालयाचं स्थलांतर झालंय, याची नोंद घेतलीय ना ?

नवीन पत्ता पान नं. ३ वर आहे.
नवीन फोन नं :

०२०-२५६५३९३८

मोबाईल : ७४४७४४९६६४

- व्यवस्थापक

क्रेडिट कार्ड जपून, धोरणीपणाने वापरा. या सुविधेचा फायदा करून घ्या!

१) वर म्हणाल्यानुसार डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्डचा वापर सारखाच करता येतो. तर मग दोन कार्ड्स कशाला बाळगायची ?

● क्रेडिट कार्ड खरेदीसाठी सुविधाजनक आहे; परंतु पैसे काढणे/भरणे यासाठी महागडे आहे. क्रेडिट कार्डचा विविध व्यवहारांसाठीचा शुल्क तक्ता निरनिराळा आहे. आणि तो रक्कमेवर अवलंबून नाही. तो व्यवहारांशी निगडित आहे. म्हणजेच, तुम्ही क्रेडिट कार्डाद्वारे एटीएम मधून रु. ५०० काढा अथवा रु. ५००० काढा, तुम्हाला आकारले जाणारे शुल्क एकच असते.

२) मी महिना अखेर समजा क्रेडिट कार्ड बिलनुसार पूर्ण रक्कम भरली नाही तर काय होते ?

● क्रेडिट कार्ड बिल जेव्हा महिना अखेर तुम्हाला सादर होते तेव्हा ते भरण्याचे ३ पर्याय दिले जातात -
१) कमीत कमी रक्कम २) संपूर्ण रक्कम ३) तुम्ही तुम्हाला पाहिजे असेल तेवढी, परंतु कमीत कमी

(पान ५५ वर)

जिवंत जोडपं

आसावरी काकडे

आयुष्याबाबत सजग असणं, स्वतःचं असं काही ध्येय असणं, भोवतीच्या समाजाचा विचार करणं, त्यासाठी काही करणं... म्हणजे माणूस म्हणून जिवंत असणं. पूर्वीच्या काळी या अर्थानं फक्त पुरुषांनाच जिवंत राहता येत असे. दिवाकरांच्या कल्पनेतलं जिवंत जोडपं म्हणजे पती-पत्नी दोघं 'जिवंत' असणं. मंजुश्री आणि अरविंद पित्रे हे असं 'जिवंत जोडपं', 'जोडी'नं आपापल्या परीनं समाजभान जपण्याचं काम करत आहेत. त्यांच्या या जाणिवेचा थोडक्यात परिचय.

कालौघात प्रत्येक कालखंडाचा चेहरामोहरा, स्वभाव बदलत असतो. आताची पिढी बहुतांशी करीअरचा विचार करणारी आहे. आताच्या एकूण वातावरणाचा पगडाच असा की, किमान राहाणीमानही फार खर्चिक झाले आहे. जुन्या काळात ज्या गोष्टी अनावश्यक, चैनीच्या किंवा हवं असण्याच्या कक्षेतही येत नव्हत्या; त्या आता गरजेच्या होऊन बसल्या आहेत. त्यामुळे दोघांनी कमावणं ही आवश्यक बाब झाली आहे. तीस चाळीस वर्षापूर्वीही दोघांनी नोकरी करण्याची प्रथा होती; पण त्यावेळी तरुण पिढीवर आदर्शवादी विचारसरणीचा पगडा टिकून होता. 'साधी राहणी उच्च विचारसरणी' अशी वाक्यं मोडीत निघालेली नव्हती. पण तेव्हाही विरळा असणारा एक निर्णय घेऊन तो आजपर्यंत निभावणाऱ्या मंजुश्री आणि अरविंद पित्रे या जोडप्याची कहाणी समजून घेण्यासारखी आहे. विशेष म्हणजे मंजुश्री आणि अरविंद पित्रे आमचे अनेक वर्षांपासूनचे सख्खे शेजारी. यांच्या विषयी विचार करताना मला नाट्यछटाकार दिवाकर यांच्या 'जिवंत जोडपी' या संवादाची आठवण झाली. दिवाकर यांच्या समग्र साहित्यात 'मी माझ्याशी' असा आत्मसंवाद असलेला एक साहित्यप्रकार आहे. त्यात हा स्व-संवाद आहे. आयुष्याबाबत

सजग असणं, स्वतःचं असं काही ध्येय असणं, भोवतीच्या समाजाचा विचार करणं, त्यासाठी काही करणं... म्हणजे माणूस म्हणून जिवंत असणं. पूर्वीच्या काळी या अर्थानं फक्त पुरुषांनाच जिवंत राहता येत असे. दिवाकरांच्या कल्पनेतलं जिवंत जोडपं म्हणजे पती-पत्नी दोघं 'जिवंत' असणं. पित्रे पती-पत्नी हे असं 'जिवंत जोडपं' आहे.

१९७९ साली आंतरजातीय विवाह करून दोघं प्रत्यक्षात एकत्र आले. त्या आधी जगण्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आणि विचार जुळण्यातून ते एकत्र आलेलेच होते. श्री. पित्रे यांची बहीण मूक-बधीर आहे. घरातल्या एका उदाहरणातून त्यांना कामाची प्रेरणा मिळाली. पार्ले येथील सिरूर बालकाश्रम त मुलांना शिकवण्याच्या छोट्या कामापासून 'स्व'पलीकडले विचार कृतीत आणण्याला सुरुवात झाली. प्रत्येक काम पुढची गरज लक्षात आणून देणारे होते. अपंगांना सन्मानानं जगता येण्यासाठी रोजगार उपलब्ध हवेत. त्यासाठी त्यांनी सक्षम व्हावं म्हणून प्रशिक्षणाची गरज लक्षात आली. हे सर्व अपेक्षेनुसार सरकारी पातळीवर होण्याला मर्यादा होत्या. त्यातून स्वतःची संस्था स्थापन करण्याची गरज पुढे आली. पण दोघांनी नोकरी करून संस्थात्मक काम करणं अशक्य आहे, हे लक्षात आल्यावर

मंजुश्रीनं एक जबाबदारीचा धाडसी निर्णय घेतला, तो म्हणजे तिनं नोकरी करून घर सांभाळायचं आणि पित्रे यांनी पूर्ण वेळ संस्थेचं काम करायचं. एका मध्यमवर्गीय कुटुंबासाठी हा निर्णय सोपा नव्हता. पण अनेक समस्या आणि आंतरिक संघर्षाला तोंड देत त्यांनी तो आजपर्यंत निभावला आहे. या संदर्भात सी. डी. देशमुख आणि दुर्गाबाई देशमुख या सन्माननीय दांपत्यानं, 'दोघांपैकी एकानं पूर्ण वेळ राष्ट्रकार्य करायचं आणि एकानंच उदरनिर्वाहासाठी अर्थार्जन करायचं' असा निर्णय घेऊन तो अनेक वर्षे आमलात आणला होता, असं दुर्गाबाईंच्या आत्मचरित्रात वाचल्याचं मला आठवलं.

चाळीस वर्षांपूर्वीच्या त्या कालखंडात अनेक ध्येयवादी तरुण बाबा आमटे यांच्या आनंदवनाकडे आकर्षिले जायचे. तिथल्या कामाच्या दर्शनानं भारावून जायचे. समाजकार्याच्या ओढीनं पित्रे पती-पत्नी पण आनंदवनात दाखल झाले. बाबांचं कार्य आणि बोलणं दोन्ही प्रेरणादायी असायचं. कार्यकर्त्यांसमोर बोलताना बाबा एकदा म्हणाले, 'सर्वानी इथं आनंदवनातच येऊन काम केलं पाहिजे असं नाही. आनंदवन ही एक प्रवृत्ती आहे. इथं येऊन ती घेऊन जावी आणि प्रत्येकानं आपापल्या कार्यक्षेत्रात आनंदवनं तयार करावीत.' हे वाक्य त्यांच्या मनावर कोरलं गेलं. आणि 'हिमालयाची लहानशी प्रतिकृती' होण्याच्या ध्यासानं ते कामाला लागले.

रूढ कौटुंबिक चौकट मोडणाऱ्यांना पदोपदी समाजाच्या टीकेला तोंड द्यावंच लागतं. वेगळं काही करू पाहणाऱ्याला प्रोत्साहन देण्याऐवजी भोवतीचा समाज कधी टोमणे मारून, कधी थेट तोंडावर बोलून, कधी दुर्लक्ष करून नामोहरम करण्याचा प्रयत्न करत असतो. श्री. पित्रे यांच्यापेक्षाही मंजुश्रीला घरातल्या, बाहेरच्या अशा टीकेला तोंड द्यावं लागलं. आम्ही १९८९ पासून शेजारी राहतो आहे. एक प्रसंग आठवतो. पित्रे

यांच्या आईचे निधन झाले. त्यावेळी ते किल्लारी येथील भूकंपग्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या कामानिमित्त तिकडे गेले होते. जमलेल्या नातेवाइकांनी त्यांच्या अनुपस्थितीबद्दल तीव्र नाराजी व्यक्त केली. त्यावेळी एकटीवर पडलेल्या सगळ्या कामांपेक्षा प्रत्येकाच्या प्रश्नांना, टीकेला तोंड देणं मंजुसाठी अधिक क्लेशकारक झालं असणार. आम्ही दोघी एकाच बँकेत असल्यामुळे बँकेत जाता येता बोलणं होत राहिलं. पण २००२ साली मंजुची बदली गोव्यात झाली. त्यानंतर निवृत्त होईपर्यंत, म्हणजे वीस वर्षे पित्रे कुटुंबाचं वास्तव्य तिथंच होतं. त्यामुळं तिथल्या त्यांच्या रोजच्या जीवन-शैलीविषयी फारसं समजेनासं झालं. आता तिच्याविषयी लिहिताना जाणवतंय की, स्वतःच्या कामाविषयी, त्यातील संघर्षाविषयी ती कधीच काही बोललेली नाहीये. जे थोडंफार समजलं ते पित्रे यांच्याकडूनच.

नवऱ्यानं नोकरी करणं आणि बायकोनं घर सांभाळणं ही पारंपरिक रूढ पद्धत. गरज म्हणून दोघं नोकरी करायला लागल्यावर अशा जोडीला डबल इंजिन असा आहेर मिळायचा. पण फक्त बायकोनं कमवायचं, घराची जबाबदारी सांभाळायची आणि नवऱ्यानं 'समाजकार्य' म्हणजे लोकांच्या मते लष्करच्या भाकऱ्या भाजायच्या... हे पचायला जरा कठीणच. मग त्यांना 'तुम्ही हुंडा घेतला नाही म्हणून शेखी मिरवता; पण बायकोकडून दरमहा पगाररूपी हुंडा मिळतोच आहे की' अशा प्रकारचे आहेर मिळायचे. पण त्यांनी आपण होऊन ठरवून ही जीवनशैली स्वीकारलेली होती, त्यामुळे कितीही टीका झाली तरी ते मागे हटले नाहीत.

मंजुश्रीच्या वेगळेपणाविषयी लिहायचं तर तिची मुलाखत घेणं हा थेट आणि चांगला मार्ग आहे. पण याविषयी तिला बोलतं करणं अवघड आहे. त्यामुळं हे लिहिण्यासाठी पूर्वी इतरत्र झालेल्या एका मुलाखतीत तिनं दिलेल्या त्रोटक

उत्तरांचा आधार घ्यावा लागला. तरुण वयात प्रत्येकालाच वेगळं काही करायची उमेद असते. पण त्यासाठी लागणारी जिद्द, निष्ठा आणि कष्ट करण्याची सगळ्यांची तयारी नसते. मंजुकडे हे गुण होते. समविचारी जोडीदार मिळाल्यामुळं वेगळं काही करण्याची उमेद टिकून राहिली. सुरुवातीला अर्थातच कामाचं स्वरूप, दिशा असं काही ठरलेलं नव्हतं. पण सुरुवातीला उल्लेख केला त्यानुसार एकातून एक काम पुढे उभं राहिलं, नवी दिशा मिळत गेली. कामांच्या गरजेतून त्यांनी 'अरुण मंगल सेवा विकास योजना' ही संस्था सुरु केली. या संस्थेमार्फत वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कार्य उभे राहत गेले. दादर अंधशाळेत साकारलेले विविध प्रकल्प, अंध, मूकबधीर, गतिमंद मुलांसाठी शाळा चालवणे, कर्नाटक हेल्थ इन्स्टीट्यूट व अन्य केंद्रांमधे जयपूर फूट योजना राबवणे, अनेक उपक्रमांमधे अपंगांसाठी स्वयंरोजगार प्रशिक्षण देणे, कोणतंही पद न स्वीकारता, काही अपेक्षा न ठेवता वेगवेगळ्या पातळ्यांवर काम करणाऱ्या संस्थांना आर्थिक आणि कृतिशील सहकार्य करणे अशी बरीच कामं श्री. पित्रे यांनी त्यांच्या संस्थेमार्फत केली. ही कामं करताना भेटलेल्या महनीय व्यक्ती आणि कार्यकर्ते यांच्याविषयीची कृतज्ञता व्यक्त करणारे 'सेवार्थ' हे छोटेसे पुस्तक त्यांनी अलीकडेच लिहिले आहे. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत प्रा. डॉ. दया भोर-जेठ यांनी पित्रे यांच्या कामाबद्दल म्हटले आहे, 'अरविंद यांचे कार्य अपंग आणि दिव्यांग पुनर्वसनाच्या क्षेत्रातले आहे. दिव्यांगांमधील रोजगार कौशल्य आणि उद्योजकता विकास हा त्यांच्या कार्याचा आत्मा आहे. भारतातील अपंगांचा स्व-मालकीचा पहिला कारखाना उभारण्याचे श्रेय त्यांच्या अरुण मंगल सेवा विकास योजना या संस्थेला जाते.'

बाबा आमटे यांच्या प्रेरणेतून सुरु (पान ४८ वर)

कळा ज्या
लागल्या जीवा...

केसावर भांडे

सारिका

आपण ज्या समाजात राहतो त्याच समाजात भुकेपुढे आत्म सन्मान, शिक्षण आणि इतर गोष्टी गौण ठरतात, हे सिद्ध करणारा एक समूह राहतो. प्रत्येक गावाच्या शहराच्या वळचणीला तात्पुरती वस्ती करून जगत असतात ही माणसे. हीसुद्धा आपल्यासारखीच माणसे आहेत; पण ही माणसांसारखे जीवन जगतात का? तर नाही, स्वतःचे गाव नाही, हक्काचं घर नाही, मुलांना शिक्षण नाही, अशा अवस्थेत कितीतरी पिढ्या जगत राहतात. शिक्षणाचा गंध नसलेल्या घरादाराचा पत्ता नसलेल्या आणि सगळ्या आयुष्याची हेळसांड झालेल्या या लोकांना कधी आणि कसे येईल आत्मभान? त्यासाठी आपणही काही देणं लागतो म्हणून अशांच्या आयुष्यांचा वेध घेणारी मालिका-कळा ज्या लागल्या जीवा...

केसावर भांडे घ्या... केसावर भांडे... चारशे रुप्याला किलो घ्या केसावर भांडे...

चिरक्या घोगन्या आवाजात सकाळी सकाळीच आरोळी देत फिरायच्या त्या. दर रविवारी. खांद्याला कापडी झोळी, त्यात छोटी छोटी स्टीलची भांडी, एका कप्प्यात जमा केलेले केस, एका हातात थोडी आकाराने मोठी असलेली भांडी, कडीचे डबबे. साधारण जुनीच वाटणारी साडी अंगावर, अंगापिंडाने मजबूत, बुटक्या बांध्याच्या, काळ्यासावळ्या, नीटस नाकाच्या, काळ्याभोर लांब केसांना तेल लावून चापूनचोपून घट्ट वेणी घातलेल्या, कधीतरी अंबाडा त्यात एखादं फूल खोचलेलं, उजवी नाकपुडी टोचलेल्या, बारीकशी गोल्डन फुले आहेत- कानात, नाकात, हातात एक दोन काचेच्या बांगड्या किंवा बेन्टेक्सची एखादी. पायात चपला नाहीतच त्यांच्या.

थंडी ऊन वाऱ्यापावसातही.

त्यांची कांती तुकतुकीत आणि मुलायम आहे. पाठीतून मानेतून किंचित वाकलेली शरीरयष्टी.

“है दिदी बाल है?” “नहीं. बाल तो नहीं है.” “देखो दिदी दिखाव कितने है?” “चारसो रुपये किलो है” “इतने बाल कहा से आयेंगे बाई, एक किलो?” “नहीं है तो जमा करो दिदी, हम आते फिर.” “और चोटे चोटे बर्तन भी है दिदी. चटाक दो चटाक बी लेते हम बाल. है क्या? लाव दिदी.”

दुरुन कुठून आंध्रप्रदेश तेलंगणातून केस जमा करण्यासाठी वेगवेगळ्या शहरात, गावात येऊन राहिलेली त्यांची कुटुंबे रेल्वे स्टेशनच्या आजूबाजूला मोकळ्या जागेत पाल मांडून नाहीतर एखादी स्वस्तातली स्वस्त खोली भाड्याने घेऊन राहतात. कुठल्यातरी

परक्या शहरात परक्या गावात आपल्या गावच्या इतर नातेवाईकांसोबत. कधी नवरा; कधी भाऊ असतो सोबतीला. नाहीतर एकट्याच राहतात. एक दोन लहान मुलांना घेऊन एखाद-दोन महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त राहून, वेगवेगळ्या कॉलनीत फिरून केस गोळा करत राहायचं. त्याबदल्यात छोटी-मोठी स्टीलची भांडी वाट्या-टोपल्या द्यायच्या. ही भांडी अतिशय पातळ आणि हलक्या दर्जाची असली, तरी घरोघरच्या काटकसरी बाया गळणाऱ्या आणि फेकून देण्यात येणाऱ्या केसांच्या बदल्यात भांडी मिळत असल्यामुळे त्यासाठी त्यांची वाट पहात राहायच्या.

‘केसांवर भांडे... घ्या केसांवर भांडे... चारशे रुप्याला किलो केसावर भांडे...’ एक जण बोलवते तिला, “ओ बाई, इकडे या.” खूप दिवसांपासून निगुतीने जपून ठेवलेले छटाक दोन छटाक केस घेऊन येते घरातून, एका कॅरीबॅगमध्ये ठेवलेले, गुंता झालेले, पांढुरके-भुरके बोटांवर गुंडाळून वेटोळे केलेले देते तिच्या हातात. “देखो इतने है, क्या देती इसका?” ती बोटांनी, नजरेनीच वजनाचा अंदाज घेते. पिशवीतून पातळ, डिझायनर, स्टीलच्या दोन मोठ्या वाट्या त्या बाईला देऊ करते. तर केस देणारी बाई ते न घेता दुसऱ्या मोठ्या भांड्यासाठी तिच्याशी तंडत राहते. “इत्से बाल मे इतना ही आयेगा दिदी.” “क्यूँ वो बडा देव ना.”

“अं अं.. लेदू... कंपनी नायी देती दिदी. पैसे काटती हमारे.” “कुछ नहीं होता, दे दो बडावाला.” नाही-हो करत शेवटी केस देणारी बाई मोठ्ठ भांड घेतेच तिच्याकडून, छटाकभर केसांच्या बदल्यात. विजयी मुद्देने स्मित हास्य करत जुजबी चौकशी करते तिच्या

गावची घराची मुलाबाळांची. खरंतर त्या दोघांनाही एकमेकींची भाषा येत नसते; पण व्यवहारापुरतं जुजबी हिंदी येत असतं त्यांना. तोडक्या मोडक्या हिंदीचा आधार घेत बोलत, तंडत राहतात दोघीही.

केस देणारीच्या अंगणात चपला असतात खूप. नव्या-जुन्या, दोरीवर कपडे असतात वाळत घातलेले, केस विकणारी निरखत असते अंगण, रांगोळी, फुलांच्या, झाडांच्या कुंड्या, नव्या-जुन्या चपला, दोरीवरचे लहान मुलांचे कपडे. तिला आठवतो उसवल्या कपड्यातला आपला कृश मुलगा घरी वाट पाहणारा. ती पाहात राहते दोरीवरचा वाळत घातलेला शाळेचा युनिफॉर्म. कधीच शाळेत न जाऊ शकणाऱ्या आपल्या मुलाच्या मापाचा आहे का, नजरेनीच जोखून घेते आणि पाहून घेते तो कसा दिसेल अशा कपड्यात. केस देणाऱ्या बाईची लालसा वाढत जाते अजून. या भांड्याऐवजी एक दुसरा मोठा

कडीचा डब्बा मागू लागते ती तिला. “गिनंते एठंकलुकू इन्ता डब्बा पेद्दा (एवदुशा केसात एवढं मोठं भांड मागत आहे, बाई.) गिन्ना इसते इपुडू डब्बा आडगुतुनदी (वाटी दिली तर आता डब्बा मागते) आरे रे इ आमे मस्तु तेलवीदी आनपीसतुन्नयी (वा रे वा खुपच हुशार दिसते ही) पो नेनू इया (जा नाही देत) नेनू येमना पिसदानया इन्ता पेद्दा डब्बा इयातंदूकू’ (मी काय पागल आहे का एवढा मोठा डबा द्यायला)

हातातला केसांचा पुंजका झोळीतल्या कप्यात टाकत, अंगणावरची नजर काढत, थोडीशी धुमसतच माघारी वळते ती अनवाणी पायाने. पुन्हा आरोळी देत चिरक्या घोगऱ्या आवाजात “केसावर भांडे घ्या... केसावर भांडे.. चारशे रुपये किलो घ्या केसावर भांडे..”

सारिका, अमरावती.
sarikaubale.2677@gmail.com

●●●

अभिनंदन

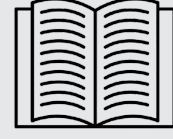
ज्येष्ठ साहित्यिक शरणकुमार लिंबाळे यांचे अभिनंदन!

ख्यातनाम लेखक आणि दलित साहित्याचे अभ्यासक डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या ‘सनातन’ या कादंबरीला दिल्लीच्या के. के. बिर्ला फाउंडेशनतर्फे देण्यात येणारा मानाचा सरस्वती सन्मान जाहीर झाला आहे. देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील दलित आणि आदिवासी यांच्या योगदानावर ही कादंबरी प्रकाश टाकते. देशभरातील २२

भाषांमधील साहित्यकृतींचे अवलोकन करून दरवर्षी हा पुरस्कार दिला जातो. सोलापूरच्या अक्कलकोट तालुक्यातील हन्नूर या गावी जन्मलेले डॉ. लिंबाळे यांचे ‘अक्करमाशी’ हे आत्मचरित्र विशेष गाजले. त्यांची सुमारे ४० पुस्तके प्रकाशित झाली असून ‘दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र’ सारखी त्यांची पुस्तके साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक ठरली आहेत. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांचं ‘सान्याजणी’कडून मनःपूर्वक अभिनंदन!

●●●

अंक मिळाला नाही का ?

‘मिळून साऱ्याजणी’चा प्रत्येक अंक दर महिन्याच्या १ तारखेला पोस्टाने रवाना होतो. जर वर्गणीदारांना दर महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत अंक मिळाला नाही तर त्यांनी सोमवार ते शुक्रवार दुपारी १२ ते ५ या वेळात ‘मिळून साऱ्याजणी’च्या ७४४७४४९६६४ या मोबाईल क्रमांकावर आपली तक्रार द्यावी. म्हणजे आम्हाला आपला अंक परत पाठवता येईल. पुण्यातील वर्गणीदारांनी वर्गणीचे धनादेश पाठवले तरी चालतील; पण बाहेरगावाहून धनादेश पाठवताना चेकवर मॅग्रेटिक स्ट्रिप आहे ना हे बघावे. आपण वर्गणी भरल्यानंतर लगेचच आपला पावती क्रमांक, दिनांक, नाव-पत्ता आणि वर्गणीचा कालावधी संगणकावर नोंदवला जातो. एखाद्या महिन्यात अंक आपल्याला पोचला नाही, तर लगेचच आपली तक्रार आपण ‘मिळून साऱ्याजणी’च्या कार्यालयात नोंदवावी म्हणजे आमच्याकडून काही चूक राहिली नाही ना, हे तपासता येईल.

- व्यवस्थापक

प्रियांका तुपे

मदर्स डे

दुष्काळ तिच्या पाचवीला पुजलेला, त्यात यंदा हालत भयंकर. सावकाराचं कर्ज, भिशीतली उचल, शे-पाचशेचं हात उसनं घेतलेलं तर वेगळंच. चार पोराना खारू घालायचं... एक ना अनेक चिंता त्यात भरीस भर म्हणून पहिल्या बाळंतपणाला घरी आलेली मोठी लेक. विचार कर करुन डोकं अक्षरशः तडकायचं बाकी होतं. गावातल्या रोजगार हमीवर पण यावर्षी काम नव्हतं, मागच्याच कामाचा रोज मिळाला नव्हता. उन्हातान्हात राबून पायांना पडलेल्या भेगा, ऊस तोडून अंगाचं झालेलं चिपाड यामुळं ती मरायला टेकली होती, पण मरुन चालेल कसं पाच लेकरं आणि लेकीच्या पोटात असलेल्या लेकरामुळं तिला आत्महत्या करायची मुभाच नव्हती, तिच्या नवऱ्यासारखी.

गावातल्या तानुबायचा निरोप आला, अन तिनं पायातलं चिंबलेलं जोडवं, नाकातली फुलीबिली विकून चार-पाचशे रुपये घेतले. पोराना आठवड्याभराचं डाळ-तांदूळ, मीठ आणलं. मोठ्या लेकीच्या हातावर पन्नास रुपये ठेवले. पोरान्या तोंडावरुन हात फिरवून, मुका घेऊन ती निघाली. बारकं पोरगं रडत होत, मागं लागलं होतं. पण ती टेम्पोत जी बसली ते मागं लागलेल्या पोरगं दिसेनासं होईपर्यंत

मागं वळून बघायचा तिचा धापसाच झाला नाही.

तानूबरोबर टेम्पोतनं तालुक्याला येईपर्यंत तिला दिसत होती तिची पोरं, बारक्या पोरानाचं रडणं. मुंबईच्या एस.टीत बसल्यावर मात्र तिला दिसू लागलं. रस्त्यावरचं काम, दीडशे रुपये रोज.. शंभर रुपयाच्यावर रोज हातात न पडलेल्या तिला पन्नास रुपयांची 'इन्क्रीमेंट' म्हणजे खूपच होती. शिवाय आठवड्याचं पैसे मिळणार. आठवड्याचे हजाराच्यावर तरी होतील. पोराना पाचशे रुपये पाठवले तर दोन टाईम पोटभर जेवण मिळणार होतं. शे-दोनशेत तिचं भागलं तरी उरलेल्या दोन-तीनशे रुपयांची जमाजम करुन तिला नंतर मोठ्या लेकीची डिलीवरी चांगली करता येणार होती. एखादी साडी, चांदीचा का होईना एखादा डाग, चार दोन खायच्या वस्तू लेकीसाठी. मनातल्या मनात गणित मांडता मांडता ती मुंबईत कधी पोचली, तिलाही कळलं नाही.

आज ती लय खुशीत. आज हप्त्याभराचा एक हजार पन्नास रुपये रोज मिळाला होता. लगोलग तानुबायजवळ पाचशे रुपये पाठवायचे, पोराना खायला पाठवायचं.. जिलेबी, बुंदी.. तिनं मोठ्या लेकीला फोन पण केला. पोरानाशी बोलून तिला भरुन आलं. थोड्या वेळानं निघायचं म्हणून ती तानुबरोबर तिथंच

रस्त्याच्या कडेला मिसरी घासत बसली दोन मिनिटं. मिसरीचं शेवटलं बोट दातावर फिरवून दिवसाचा सगळा क्षीण विसरुन ती हसली, मिनटभर डोळे बंद केले, तसं समोरुन भस्सकन रोलर आला अन दोर्घीच्या अंगावरुन पुढे गेला.

इकडे पोरं जीव डोळ्यात आणून येणाऱ्या प्रत्येक गाडीची वाट बघत होती. आईनं काय काय खायला पाठवलं असंल याची स्वप्न रंगवत होती. थोरल्या लेकीला गोडाचं डोहाळं लागलं होतं. शेजारची म्हातारी म्हणाली.. बया माहाराला आलीस.. सगळं व्हाईल बग नीट.. तुझी आय तुझं सगळं करंल.. गर्भार बाईच्या डोळ्याला सारखा टिपूस बरं नाय.

कथा टाईप करुन झाल्यावर मधून लॅपटॉप बंद केला. आईनं किचनमधून आवाज दिला. "चहा घे गं.. लवकर. गार होईल.." कप आणायला ती आत गेली. आईला मिठी मारुन म्हणाली.. "सो स्वीट ऑफ यू मम्मा.. हॅप्पी मदर्स डे!"

प्रियांका तुपे, पुणे
tupriya2911@gmail.com

(पान ७ वरून)

अति काळजी करतो की काय?' अशी शंका यायला लागली. पण 'छे, छे, या गोष्टी अशा लाइटली घेऊन चालणार नाही' असे तिने स्वतःला बजावले. अमरला लेक्चर ऐकताना सारखी झोप येत असावी आणि याचा काही वेगळा अर्थ तर नाही ना, ही नवीन काळजी आपोआपच तिच्या मागे लागली.

पुढच्याच आठवड्यात अमर, 'आई, मी मित्रांबरोबर एक दिवसाच्या ट्रेकला जाऊ का?' असे विचारू लागला. मुलांनी सारखे एकटे घरात राहणे हे त्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी चांगले माहीत हे प्रतिभाने अनेक वेळा वाचले होतेच त्यामुळे तिला ट्रेकची कल्पना चांगली वाटली. तिने त्याला नेहमीच्या स्टाईलने कुठे जाणार, कोणकोण बरोबर असणार आहे, खाण्यापिण्याची काय व्यवस्था असणार आहे हे व असे असंख्य प्रश्न विचारले. अमरने आपल्या पेशन्सची कमाल दाखवत त्या सर्व प्रश्नांची शांतपणे उत्तरे दिली. शेवटी प्रतिभेने त्याला चक्र जाण्याची परवानगी दिली. अमरला जरा धक्काच बसला पण तो जाम खूश झाला. पण पण त्याचा आनंद फारच थोडा काळ टिकला.

त्याच रात्री प्रतिभाला स्वप्न पडले की, अमर ट्रेक करताना एका डोंगरावरून खाली दरीत कोसळला आहे आणि रक्ताच्या थारोळ्यात पडला आहे. ती स्वप्नातही आक्रोश करत असावी आणि जाग आल्यावरही तिला बराच वेळ तेच डोळ्यापुढे दिसत होते आणि दसादसा रडत होती. त्या स्वप्नाचे प्रतिभाला इतके जबरदस्त टेन्शन आले की, तिने अमरला ट्रेकला जात येणार नाही असे सांगितले. अमरला धक्काच बसला. त्याने तिला परत परत कारण विचारले. प्रतिभा काहीच सांगू शकली नाही, मग मात्र अमर खूप चिडला व आपल्या रूममध्ये निघून गेला. संध्याकाळ झाली, रात्र झाली. अमरला

जेवायला बोलवायला प्रतिभा त्याच्या रूममध्ये गेली तर तो तिच्याशी एक शब्दही बोलला नाही. नुसताच पडून कुठेतरी एकटक बघत होता. त्याला तसे बघून प्रतिभाला भडभडून आले. रात्री तिला झोप लागली नाही. पहाटेपर्यंत ती जागीच होती. तिला अमर न जेवताच झोपला आहे हे आठवले. दूध कोमट करून तो कप घेऊन ती त्याच्या रूममध्ये गेली. अमर गाढ झोपला होता. तिने टेबलवर कप ठेवला व जाग आल्यावर त्याने थोडं दूध प्यायले तर बरे होईल असा विचार करून ती रूमच्या बाहेर पडणार तोच त्याच्या कपाटाचे दार उघडे दिसले. ते नीट बंद करायला ती गेली आणि तिथेच थबकली. कपाटात समोरच एक मोठी गुंडाळी करून ठेवलेली दोरी होती. चांगली जाडजूड दोरी होती. थरथरत्या हातातती दोरी पकडून ती स्वतःच्या रूममध्ये आली व तिने प्रभाकरला उठवायचा प्रयत्न केला. पण तोही पहाटेच्या गाढ झोपेत होता. त्याला दोन फटके मारून उठवायचा मोह टाळून तिने त्याला गदागदा हलवले. "आता काय झाले?" प्रभाकरने अत्यंत वैतागून विचारले. तिने त्याला ती दोरी दाखवली. "हे बघ अमरच्या कपाटात काय मिळाले." "बर, मग?" प्रभाकरने विचारले. आता काय केले म्हणजे या माणसाला परिस्थितीचे गांभीर्य कळेल हे प्रतिभाला समजेना. "अरे ही दोरी बघ ना... नक्की तो जीवाचे काहीतरी बरेवाईट करायचा विचार करत आहे. त्याची मनस्थिती ठीक नाहीये रे..." हे बोलताना तिच्या डोळ्यासमोर वेगवेगळ्या सिनेमात लटकणारे मृतदेह येऊ लागले. लांबलचक जाड दोरी आणि आत्महत्या हे समीकरण तर तिच्या डोक्यात पक्के होते.

प्रभाकरला खरे तर हे एवढे काही सिरीयस वाटत नव्हते. तो म्हणाला, "अगं, काहीतरी बांधायला आणली असेल त्याने ती दोरी!" "अरे काय बांधायला आणणार तो ही लांबलचक

आणि जाडजूड दोरी?" आणि मग कपाटात लपवून का ठेवली होती?" ती पुढे म्हणाली, "नाही रे नाही नम्र मनातून अगदी खचून गेला आहे. आपणच त्याला यातून बाहेर काढायला पाहिजे." विचार करताना तिला एक आयडिया सुचली, "हे बघ, हे काम फक्त आपल्याला जमेल असे वाटत नाही. तरुण मुले आईवडिलांबरोबर मोकळेपणाने बोलतीलच असे नाही. सोनारानेच कान टोचले पाहिजेत." प्रभाकरला नक्की तिला काय म्हणायचेय तेच कळना.

"मी आजच एका कॉन्सिलरची अपॉइंटमेंट घेते. अमरला घेऊन जाते. त्याला यासाठी तयार करण्याचे काम प्लीज तू कर." प्रतिभा पुढे म्हणाली. प्रभाकरला खरेतर 'मी का म्हणून, मला तर याची गरजच वाटत नाहीये...' वगैरे वगैरे म्हणायचे होते; पण त्याची काही हिम्मत झाली नाही.

तो अमरशी बोलायला गेला. अमरला काही कळना. त्याला वाटले की हे ट्रेकसंबंधित आहे. तो म्हणाला, "बाबा जाऊ दे ना. मी आता नाही जाणारे ट्रेकला. मी ठीक आहे. कॉन्सिलरचीकाय गजर आहे?" प्रभाकरला खरे तर "हो ना रे ... मला पण अगदी असेच वाटते आहे," असे म्हणायचे होते; पण तो म्हणाला, "तू जाऊन ये, त्यामुळे आईचे टेन्शन कमी होईल." आणि पुढे तो मनातल्या मनात म्हणाला की, 'आणि माझ्या डोक्याला थोडी शांतता मिळेल.' अमरच्या एकूण परिस्थिती लक्षात आली व त्याने जायचे मान्य केले.

त्याच दिवशी संध्याकाळी प्रतिभा अमरला घेऊन कॉन्सिलरकडे गेली. प्रतिभाने अमरला दोरीबद्दल काहीही विचारले नसले तरी तिला त्या दोरीचा जराही विसर पडला नव्हता.

कॉन्सिलर खूपच चांगल्या होत्या. त्या आधी प्रतिभाशी बोलल्या. तिने त्यांना इनोपासून दोरीपर्यंत सर्व घटनाक्रम सांगितला व तिच्या मनातल्या

सर्व काळज्या बोलून दाखवल्या. त्या दोनतीनदा प्रतिभाकडे तर्क लावून बघत आहेत व विचार करत आहेत असा तिला भास झाला. नंतर त्या अमरशीही बराच वेळ बोलल्या. ३-४ दिवसांनी दुसऱ्या सेशनसाठी त्यांनी परत बोलावले. घरी परत आल्यावर थोड्याच वेळात अमर तिला हाका मारायला लागला. ती त्याच्या रूममध्ये गेली. त्याचे कपाट उघडे होते व तो काहीतरी शोधात होता. "आई, अगं माझ्या कपाटातली दोरी बघितलीस का?" प्रतिभा एकदम घाबरली. त्याच्या जवळ जाऊन तिने त्याचा हात धरला.

"तुला दोरी कशासाठी हवी आहे?" तिने काळजाचा घडा करून विचारले. तो काय उत्तर देतो ते ऐकल्यावर आपली काय अवस्था होईल हे तिला कळना. प्रभाकरही तिथे आलाच, "अगं आई, आम्ही ट्रेकला जाऊन तिथे रॅपलिंग करणार होतो. ती रॅपलिंगची दोरी होती. आता मी जाणार नाहीये; पण बाकीचे जाणार आहेत तर मला ती दोरी त्यांना द्यायची आहे, पण आहे कुठे ती?"

"रॅपलिंगची दोरी?" प्रतिभा

जवळजवळ किंचाळलीच. तिच्या डोक्यात एकदम प्रकाश पडला आणि तिला हायसे वाटले. प्रभाकर तिच्याकडे बघत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर 'तरी मी सांगत होतो, पण माझे कोण ऐकणार?' वगैरे वगैरे भाव होते. "आई, तुला माहीत आहे का कुठे आहे ती दोरी?" अमरने विचारले. प्रतिभाने त्याला दोरी आणून दिली आणि एक घट्ट मिठी मारली. आपण आत्महत्या करणार आणि दोरीला लटकलेला अमर वगैरे काय काय विचार केला होता हे आठवून तिला आता हसूच यायला लागले.

४ दिवसांनी ती अमरला घेऊन दुसऱ्या कॉन्सिलिंग सेशनला गेली. प्रतिभाने त्यांना अमरने दोरी कशासाठी आणली होती व तिचा कसा गैरसमज झाला होता, ते सांगितले. त्या थक्क होऊन तिच्याकडे बघत होत्या. अमरशी सविस्तर बोलून झाल्यावर त्यांनी तिला परत बोलवले. अमरला बाहेर थांबायला सांगितले. त्या म्हणाल्या, "मॅडम मी अमरशी बराच वेळ बोलले, तुमचा मुलगा खूप हुशार व समजस आहे. तुम्ही अजिबात काळजी करू नका." थोडा पॉज घेऊन त्या म्हणाल्या,

"आपल्याला थोडे कॉन्सिलिंग सेशन करावे लागतील."

प्रतिभा म्हणाली, "जरूर करा. त्याच्या मनाला बरे वाटेल यासाठी नक्कीच करू या. मी त्याच्याशी बोलेन. तो फार एकटा असतो, तुमच्याशी बोलून त्याला बरे वाटेल..." प्रतिभा अजून पुढे बोलली असती; पण कॉन्सिलरनी तिला थांबवले. त्या म्हणाल्या, "मॅडम, तुमचा गैरसमज होतो आहे. मी तुम्हा दोघांशीही सविस्तर बोलले आहे. कॉन्सिलिंगची गरज तुम्हाला आहे..." "काय?" प्रतिभा ताडकन उडालीच. "अहो मॅडम, टीनएजर मुलांच्या आया आजकाल खूप टेन्शन घेतात आणि त्यातून तुमचा एकूण स्वभाव बघता..." पुढे त्या काय काय बोलल्या प्रतिभाला काहीच कळले नाही. "मग मॅडम, कधीची अपॉइंटमेंट देऊ तुम्हाला?" त्या विचारत होत्या. "मी कळते." असे काहीतरी बोलून प्रतिभा तिथून बाहेत पडली आणि आता या नवीन संकटाचा सामना कसा करायचा याचा विचार करायला लागली.

अंजली बिपीनकुमार, पुणे.
मोबाईल : ९०६३४३५०३९

•••

(पान २५ वरून)

गाठी आहेत असं निदान झालं. डॉक्टरांनी तपासण्या, चाचण्यात तिचा तो दुखरा स्तन अगतिक झाला. आता कुठे तिला त्याचं अस्तित्व जाणवायला लागलं. विशेषतः मॅमोग्राफी करताना ती पिळवटून निघाली. डॉक्टरांपुढे समुपदेशनासाठी बसताना ती स्वतःला खूप शूर समजली होती ती स्वतःला !

शस्त्रक्रिया करून डावा स्तन काढूनच टाकायचा हा निर्णय आधी तिनेच घेतला. तिने तर मनाला बजावलंच होतं की!

अरे, स्तन म्हणजे काय हात आहेत की ज्याने सगळी कामं अडतील? स्तनाने काय वस्तू उचलायच्यात की भाजी चिरायचीय? की त्याने चालायचंय?

आणि आता कुठे म्हातारपणात स्तन मि रवायचेत? दिवसेंदिवस वाळतच जाणार सगळं. एकूण आपण फार शहाणा निर्णय घेऊन सगळ्यांची शाबासकी मिळवली.

आता ती आठवणीनेही कळवळली. तिचा उद्गार स्तनाला कन्सरपेक्षा जास्त दुखावून गेला असेल? त्याला बोलता आलं असतं तोंडासारखं तर काय म्हटलं असतं? उस्मरले असते तिच्या बाळांना पाजलेल्या अमृतधारा? आठवून दिल्या असत्या धुंद रात्री?

बिचारा!

ऑपरेशन टेबलवर गपचूप कुर्बानी दिली. नावनिशाणी नाही उरली त्याची. शरीरा आधीच अनंतात विलीन झाला तो! तिला गदगदून आलं. उजवा स्तन

केविलवाणेपणाने एकटाच कसनुसा लटकत होता. तिला त्याचा पोरकेपणा कळला, तिने आपल्या पंजानं त्याला हलकेच कुरवाळलं.

ऑपरेशनची जखम चरचरली.

स्स... म्हणत तिने त्या ओसाडीवर तळवा ठेवला.

डोळ्यातून टपटपलेलं पाणी त्या दुष्काळी मातीवर पडलं.

तिच्या शरीरानं आपल्या मृत बांधवाला दिलेलं ते अर्घ्य!

वैशाली पंडित,
मिळून साऱ्याजणी प्रतिनिधी,
मालवण जि. सिंधुदुर्ग

•••

(पान १२ वरून)

एक तृतीयांश म्हाडाला द्यायची जमीन ही पूर्णपणे गिरणी कामगारांच्या घरासाठी द्यावी. म्हाडाने ही घरे बांधून द्यावीत आणि त्या घराच्या बांधकामाच्या खर्चाची रक्कम गिरणी कामगार म्हाडाला देतील.

२. ज्या गिरण्यांच्या जागांवर मालकांनी त्यांच्या कामगारांसाठी पूर्वी घरे बांधलेली आहेत, त्या गिरणी चाळीतील कामगारांना संरक्षण देणारा कायदा करावा अथवा त्या चाळीचा पुनर्विकास करून कामगारांना नवीन घरे द्यावी.

३. गिरण्यांच्या जागेवर निर्माण होणाऱ्या नवीन नोकऱ्यांमध्ये गिरणी कामगारांना प्राधान्य द्यावे.

४. जमीन विक्रीमधून मिळणाऱ्या पैशांचा वापर मालक योग्यप्रकारे वरीलप्रमाणे करते की नाही यासाठी एक नियंत्रक समिती असावी.

असा हा सुधारित आराखडा सर्व कामगार संघटनांनी मिळून सादर केल्यास, या मागण्यांना जास्त बळ मिळेल म्हणून संघर्ष समितीने तो इतर कामगार नेत्यांना दाखवला. परंतु त्यांनी विरोध केला. त्यांच्या मते वरील मागण्या सादर करणे याचा अर्थ गिरण्यांच्या जमीन विक्रीला मान्यता देणे. परंतु वस्तुस्थिती स्पष्ट होती. जमीन विक्रीचा कायदा मालकांच्या दबावामुळे सरकार रद्द करेल अशी शक्यता नव्हती. व कामगारदेखील जमीन विक्रीचा कायदा रद्द होण्याची मागणी करायला उत्सुक नव्हते. कारण मालक त्यांची देणी देणार नाहीत ही त्यांना भीती होती, आणि मालकांचा स्वार्थीपणा बघता ही भीती रास्त होती. म्हणून संघर्ष समितीने आपली कामगार संघटना म्हणून असलेली प्रतिमा खराब होईल का याची पर्वा न करता कामगारांना जास्तीत जास्त फायदा होत असल्यामुळे वास्तवाला भिडून धाडसी पाऊल उचलले. संघर्ष समितीने कामगारांच्या हिताला दिलेले

'गिरणी कामगार संघर्ष समिती'च्या संघर्ष प्रवासातील एक क्षण.

प्राधान्य हे सातत्याने दिसून आले आहे. समितीने केलेल्या या सुधारणा सरकारकडे पाठवल्या. मुख्यमंत्री आणि नियोजन सचिव यांच्याबरोबर अनेक बैठका झाल्या. त्यानंतर अध्यादेश निघाला. त्यामध्ये कामगारांच्या घरांसाठी मागितलेल्या म्हाडाच्या जमिनीवर ५० टक्के कामगारांना घरं व ५० टक्के म्हाडाला अशी विभागणी झाली. कापड गिरण्यांचे पुनरुज्जीवन व जमीन विक्री यावर देखरेख ठेवायला एका निवृत्त न्यायाधीशांच्या अध्यक्षतेखाली सहनियंत्रण समिती नेमण्यात आली. या मागण्या मान्य होणे हा एक विजय होता. इतिहासात प्रथमच कापड उद्योगातील युनियनला कामगारांना जमिनीवर आपला हक्क मिळवता आला. परंतु गिरणीमालक त्यांच्या जमिनीचा एकही भाग सार्वजनिक वापरासाठी म्हणजे शहराच्या सुविधांसाठी घरे व मैदानांसाठी देण्यास अजिबात राजी नव्हते.

मालकधारिणे बदल करण्यासाठी मालकांनी आपली सर्व प्रकारची ताकद पणाला लावली. २००३मध्ये त्यांची मेहनत फळाला आली. राजकीय नेत्यांनी आणि सनदी अधिकाऱ्यांनी आपले तल्लख मेंदू वापरून अशी कपटी खेळी खेळली, की दोन शब्दांच्या

बदलाने मालकांच्या वाट्याला ३३ टक्के येणार असलेली जमीन ही सरासरी ८४ टक्क्यांपर्यंत वाढवली गेली. त्याचरोबर सार्वजनिक घरांची जमीन व मैदाने व उद्याने यासाठी ठेवलेली जमीन प्रत्येकी सरासरी ८ टक्क्यांपर्यंत खाली आणली. ही घोर फसवणूक होती, फक्त गिरणी कामगारांची नाही तर सर्व शहरवासीयांची. कारण दोनशे एकर जमिनीवर खुली मैदाने आणि इतर सुविधा मिळाल्या असत्या त्यासाठी आता फक्त सोळा एकर जमीन मिळणार होती.

गिरणी कामगार समितीचा पुढचा टप्पा हा समितीच्या नेतृत्वाची दूरदृष्टी आणि संघटना कौशल्य याची प्रचिती देणारा आहे. परंतु मालकांचा या नियमाला आत्यंतिक विरोध होता. मालकांनी सरकारकडून बदल करून घेतला आणि सार्वजनिक वापरासाठी केलेली ६६ टक्के यांची तरतूद ८ टक्क्यांवर आणली. दत्ता इस्वलकर यांनी गिरणी कामगार संघर्ष समिती आणि गिरणगाव बचाव आंदोलनाच्या वतीने जाहीर केलं, की गिरणी कामगारांपासून चालू झालेला हा लढा आता प्रत्येक मुंबईवासीयांचा झाला आहे. कारण गिरणीच्या जमिनीवर होऊ शकणारी मुंबईकरांच्या हक्काची

परवडणारी घरं आणि मोकळी जागाही त्यांच्यापासून हिरावली जात आहे. या काळात मुंबई शहरात कार्यरत असलेल्या अनेक लोकसंघटना, वकील तसेच पर्यावरणवादी गट, त्याचबरोबर निवृत्त सनदी अधिकारी, शहर नियोजनकार इत्यादी व्यावसायिकांच्या आम्ही भेट घेतल्या. आणि मुंबईच्या इतिहासात प्रथमच कामगार संघटना, घर हक्क चळवळीतील कार्यकर्ते, स्त्री संघटना, पत्रकार आणि उच्चभ्रू पर्यावरणीय गट हे मुंबईच्या हितासाठी एकत्र आले. अकॅडेमी ऑफ आर्किटेक्चर, रचना संसद कॉलेज येथे संलग्नित असलेले अरविंद आडारकर, पंकज जोशी यांनी जोर लावल्यामुळे या 'रेनबो कोलॅब्रेशन' म्हणजे इंद्रधनुषी रंगाच्या या युतीच्या (टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रकाराचा शब्द) अनेक सभा झाल्या. त्यात विद्यार्थी देखील सामील झाले. सरकारने मुंबईवासीयांची फसवणूक करून मुंबई शहराला सर्वसमावेशक विकासापासून कसं वंचित केलं, याच्या बातम्या जागृत पत्रकार मराठी आणि इंग्रजी वर्तमानपत्रात देऊ लागले. प्रमुख गिरणी मालकांनी वृत्तपत्र मालकांना त्यांच्या पत्रकारांना आवरण्याची सूचना केली. परंतु एक तर संपादक आपण होऊन पत्रकारांच्या पाठीशी उभे राहिले किंवा पत्रकारांनी आपल्या वरिष्ठांना या लढ्याची लोकहिताची न्यायाची बाजू समजावून दिली.

न्यायालयीन आणि राजकीय लढाई

गिरणी जमिनीसाठी नवलेल्या नवीन सरकारी नियमावलीत कामगारांच्या घरांबरोबरच खुल्या मैदानांची तरतूद पण कमी झाल्यामुळे मुंबईत कार्यरत असलेल्या 'बॉम्बे एनव्हायरनमेंट अॅक्शन ग्रुप' या संस्थेने पुढाकार घेत उच्च न्यायालयात सरकारविरोधात खटला दाखल केला. त्यांनी खुल्या मैदानासाठी राखीव जागा कमी झाल्याचा मुद्दा घेतला होता. त्याचवेळी गिरणी कामगार

समितीने, सार्वजनिक घरांची राखीव जमीन सरकारने छुपेपणाने नियमात बदल करून कमी केली, या विरुद्ध याचा खटला उच्च न्यायालयात दाखल केला. दोन्ही खटले हे गिरण्यांच्या जमिनीचा सार्वजनिक शहरासाठी वापर व्हावा या उद्देशाने गिरणी मालक आणि सरकार यांच्याविरोधात केले गेले. कायदेशीर आणि राजकीय दृष्टीने हे दोन्ही खटले एकत्र केले होते. या खटल्याला शहरभर प्रसिद्धी मिळाली. उच्च न्यायालयाने गिरणीमालक व सरकार विरोधी निकाल दिला. निकालपत्रात शहराला जास्तीत जास्त परवडणारी घरं आणि मोकळ्या जागांची गरज असताना केवळ गिरणी मालकांच्या फायद्यासाठी नियमात बदल केल्याबद्दल न्यायाधीश राधाकृष्णन यांनी सरकारवर कठोर ताशेरे ओढले. हा विजय फक्त गिरणी कामगारांचा किंवा पर्यावरण आदी कार्यकर्त्यांचा नव्हता तर संबंध मुंबई शहरवासीयांचा होता. विजयाची बातमी जाहीर झाली आणि सगळ्या संघटनांनी जल्लोष केला. परंतु हा आनंद अल्पकालीन ठरला. यानंतरची शरमेची गोष्ट अशी की, महाराष्ट्र सरकार हे सार्वजनिक हिताच्या बाजूने उभे राहण्याऐवजी गिरणी मालकांच्या साथीने उच्च न्यायालयाच्या निकालाविरोधात सर्वोच्च न्यायालयात गेले.

मुंबईकरांच्या दुर्दैवाने उच्च न्यायालयाने अत्यंत मर्यादित अशी तांत्रिक भूमिका घेतली. नियम बदलण्याचा हक्क सरकारला आहे, असे नमूद करून उच्च न्यायालयाचा निकाल रद्द केला. हा नियमबदल जर शहरवासीयांवर अन्याय करणारा असेल तर त्याचा निवाडा विधानसभेत करावा, असे उच्च न्यायालयाने मत दिले. मुंबईतील विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्तरावरच्या एकत्र आलेल्या संघटनांना हा अतिशय मोठा धक्का होता. गिरणी कामगारांनी आज्ञाद मैदानावर एक निषेध मोर्चा काढला. त्यात कामगारांच्या साथीने

आर्किटेक्ट चार्ल्स कोरिया, सिनेदिग्दर्शक श्याम बेनेगल, असे अनेक नावाजलेले मुंबईकर हे देखील इतर लोकसंघटनांच्या बरोबरीने मैदानात उतरले. वर्तमानपत्रातून निदर्शनांना खूप प्रसिद्धी मिळाली. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाला सरकारने विधानसभेत देखील धक्का लावला नाही.

हा काळ गिरणी कामगारांसाठी अत्यंत कसोटीचा होता. त्यांच्या घराची एकूण जमीन खूप कमी झाली होती. तरी त्या जमिनीवर म्हाडाकडून घरे बांधून घायची की सरकारचा निषेध म्हणून सोडून घायची? दत्ता इस्वलकर यांच्या सकारात्मक नेतृत्वाने गिरणी कामगारांच्या लढाऊ इतिहासाला जागून हार मानली नाही. ही घरं मिळवण्यासाठी खूप मेहनत करावी लागणार होती. सरकारी मालकीच्या गिरण्यांची जमिनीची माहिती मिळवणं शक्य तरी होतं. परंतु खाजगी गिरण्यांच्या मालकांनी, सरकारने नेमलेल्या उच्चस्तरीय चार्ल कोरिया यांच्या कमिटीच्या सदस्यांना तर स्वतःच्या जमिनीवर पायसुद्धा ठेवू दिला नव्हता. त्यामुळे घरांसाठी गिरणी मालकांकडून म्हाडाला जमीन मिळवण्यासाठी संघर्ष समितीलाच कंबर कसावी लागणार होती.

गिरणीच्या संपामधून कामगार स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग सुरुवातीपासूनच होता. गिरण्या आणि चाळीतले घर हे त्याच परिसरात असल्याचा कायदा स्त्रियांना झाल्यामुळे अधिकाधिक संख्येने आर्थिक व्यवस्थेचा आणि राजकीय संघर्षाचा भाग बनल्या. संघटित संघर्षात भाग घेणाऱ्या गिरणी कामगार स्त्रिया देशातील आद्य स्त्रिया आहेत. अगदी पूर्वी म्हणजे १८९४ मध्ये जेकब गिरणीतल्या ४८० स्त्रियांनी श्रमाच्या योग्य मोबदल्यासाठी काम थांबवलं होतं. 'धांदल' केल्याच्या आरोपाखाली मालकांनी त्यांना दंड ठोठावला होता. त्यानंतर गिरणावच्या स्त्रियांनी गेल्या १२० वर्षांच्या इतिहासात

कधी मागे वळून पाहिलं नाही. गेल्या काही वर्षांतला हा घरांचा लढादेखील बहुसंख्येने स्त्रियांनीच लढवला आहे.

आपल्या एकजूटीने आणि संघर्षाने धरणं, मोर्चा, मीटिंगा, परिषद अशा विविध मार्गांचा वापर करून म्हाडा, सरकारी अधिकारी व मंत्रीगण या सर्वांच्यावर कामगारांनी दबाव कायम ठेवला गेली १५ वर्षे आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे आज चार ते सात हजार घरं कामगारांसाठी तयार झाली आहेत. गिरणी कामगारांनी सोडतीच्या माध्यमातून बऱ्याच घरांचा ताबादेखील घेतला आहे. एकूण पंधरा हजार घरांची अपेक्षा आहे. प्रत्येक टप्प्यावर अनेक अडचणींवर मात करून गिरणी कामगारांना गिरण्यांच्या जमिनीवर घर मिळवून देण्याचे स्वप्न गिरणी कामगार संघर्ष समितीमधील कार्यकर्त्यांच्या अथक परिश्रमामुळे पूर्ण होईल. शिवाय ही घरं फुकट नाहीत, बांधकामाचा खर्च म्हाडाला अदा करून अत्यंत

स्वाभिमानाने कामगार या घरात प्रवेश करत आहेत.

मुंबईच्याच नव्हे तर देशाच्या इतिहासात गिरणी कामगार आणि गिरणगाव अनेक टप्प्यांवर अग्रभागी होता. गिरणी उद्योग हा देशातल्या आद्य उद्योगामधला अग्रगणी. देशातल्या डाव्या ट्रेड युनियन चळवळीची मुहूर्तमेढ मुंबईच्या गिरणी कामगारांनी रोवली. या युनियनची दखल जगभरातल्या डाव्या पक्षांनी घेतली. त्याच्या याच जाणिवानी त्यांनी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना आव्हान देऊन १९४७ च्या नाविक बंडाला पाठिंबा देऊन ब्रिटिश सरकारच्या गोळ्या आपल्या छातीवर झेलल्या. संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा इथल्याच शाहीर अमर शेखांच्या ललकारीमुळे धारदार झाला. शिवसेनेसारख्या जातीय पक्षाच्या वाढीसाठी इथलाच लढाऊ बाणा कामी आला. मुंबईचा माफिया पण इथेच जन्मला आणि शहरभर फोफावला. गिरणगावचा इतिहास आधुनिक

भारताच्या इतिहासाशी नातं जोडतो.

हाच लढाऊ कामगार C२ च्या संघामधील प्रदीर्घ आणि मानहानिकारक संपानंतर परत उभा राहिला. कामगार युनियनच्या इतिहासात प्रथमच आपल्या श्रमवेतनाच्या परिघाबाहेर पडून मुंबई शहराच्या नागरी विकासात त्याने आपला वाटा मागितला. आज या मुंबापुरीत स्वतःच्या मालकीच्या हक्काची कामगारांची घरं गिरणी जमिनीवर मालकाने उभारलेल्या टॉवर्स आणि मॉलच्या शेजारी बांधली जात आहेत. येत्या काही वर्षात बहुसंख्य कामगारांना घरं मिळतील. गिरणी कामगार म्हणजे केवळ शोकांतिकाच हा समज जनमानसातून दूर व्हावा आणि एका सकारात्मक दृष्टीने या संघर्षाच्या अंतिम विजयाकडे महाराष्ट्रवासीयांनी जावे, अशी गिरणी कामगारांना आशा वाटते.

नीरा आडारकर, मुंबई
neera@sea.edu.in

●●●

मायबाप शेतकऱ्याचं चांगभलं

कधी उजाडेल!

माझ्या डोळ्यांपुढून हलत नाही
रणरणत्या उन्हातून
रस्त्याच्या कडेकडेने जाणारी
ऊस-बैलगाड्यांची
लांबलचक रांगच रांग
बैल ओढत नाहीत फक्त
ऊसाच्या खचाखच भरलेल्या गाड्या
ओढतात ऊसतोड मजुरांचे
फरफटलेले आयुष्य
पोरं-बाळं आणि शेळ्या-बकऱ्यांसह!

धप्पकन बैल बसतो आणि
एखादी गाडी घसरते
तेव्हा साऱ्या गाड्या थांबतात
सिग्नल लागल्यासारख्या
आणि भरू लागतात त्या मजुरांचं
सांडलेलं आयुष्य पुन्हा गाडीत
शिवाराचं गाणं देखील थबकते क्षणभर
बाईचं घेते कासरा हातात शेवटी
गाडीबरोबर संसारही सावरते!
नाहीच का संपणार

रणरणत्या उन्हातून
रस्त्याच्या कडेकडेने जाणारी
ही ऊस-बैलगाड्यांची लांबलचक
रांगचरांग
या ऊसाच्या थळात कधी उजाडेल
पहाट!

सीताराम गोसावी,

बारामती, जि. पुणे.

मोबाईल : ९८५०९५६९६६

●●●

(पान १९ वरून)

पायमल्ली आणि अकुशल कामगारांना नियमितपणे कमी करत राहणे हे मार्ग स्पर्धात्मक फायद्याच्या नावाखाली रेटले जातात. भांडवलाचे जागतिक सत्ताकेंद्रांमध्ये केंद्रीकरण होत जाते. गरिबीविरुद्ध भारताच्या लढाईत या रचनात्मक मर्यादला भारताला सामोरे जावे लागते. सर्वांसाठी समान दर्जाच्या आणि अर्थपूर्ण शिक्षणाचा तुलनात्मक अभाव हे भारताचे मोठे धोरणात्मक अपयश राहिलेले आहे. २०१८-१९ मध्ये आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी फक्त ३ टक्के हिस्सा शिक्षणासाठी दिला होता. (नवे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हा खर्च ६ टक्क्यांपर्यंत वाढवण्याचे आश्वासन देतो, पण अंमलबजावणीत याचे स्वरूप काय राहणार हे येणाऱ्या काळातच कळेल.) संख्यात्मक वाढीकडे लक्ष देताना गुणात्मक अंगावर करायच्या खर्चाकडे दुर्लक्ष केले गेले. भारत आणि पूर्व आशियाई देशांच्या वाटचालीत हाही एक महत्त्वाचा फरक राहिलेला आहे. यावर उतारा म्हणून आणलेल्या रोजगार आणि कौशल्यकेंद्री शिक्षणाच्या आग्रहात 'कौशल्य' या गोष्टीची फारच संकुचित कल्पना केली आहे.

भारताच्या आर्थिक वाढीच्या व नागरीकरणाच्या प्रक्रियेतील अनेक असमतोल वेगवेगळ्या पद्धतीने देशातील गरिबीला व वंचनेला आकार देतात. यातील काही असमतोल रचनात्मक तर काही धोरणात्मक गैरनियोजनामुळे तर काही राजकीय निकसपणामुळे निर्माण होत गेलेले आहेत. उदाहरणार्थ, शहरांची लोकसंख्यात्मक वाढ वर्ग १च्या शहरांमध्ये सर्वाधिक झाली. सर्वात वेगाने वाढ झाली ती सेवा क्षेत्राची. सेवा क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा ६० टक्क्यांहून अधिक आहे, आणि एकूण रोजगारापैकी २५ टक्के रोजगार या क्षेत्रातून येतो; हे एक आव्हान म्हणूनच ओळखले जाते. ८ म्हणजे शिक्षण व कौशल्य आवश्यक असलेल्या सेवांची

वाढ अधिक महत्त्वाची ठरली. आपल्या नागरी नियोजनामध्ये विविध आर्थिक व्यवहारांमधून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचे वितरण व त्याकरवी विषमतेवर निर्बंध घालणे हा प्राधान्यक्रम राहिलेला नाही. १९९० नंतर शहरी भागातील एकूण गरिबी कमी झाली आणि असमानता, विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गाची गरिबी वाढली आहे. भारतातील शहरीकरणाचा वेग इतर मध्यम उत्पन्न देशांच्या मानाने कमी राहिलेला आहे (आरोमार रेवी, ज्योती कोडोगमटी, श्रीया आनंद, २०१४). असे लक्षात आले आहे की, आर्थिक वाढ आणि रोजगाराची निर्मिती यामध्ये समसंबंध नाही. आर्थिक वाढीबरोबर आपोआप अधिक रोजगार निर्माण होत नाहीत. त्यासाठी स्वतंत्र धोरणात्मक हस्तक्षेप केले पाहिजेत. 'समावेशक विकास' म्हणजे काय याची पुरेशी ठोस, निःसंदिग्ध व्याख्या आपल्या धोरणांमध्ये उपलब्ध नाही (आरोमार रेवी, ज्योती कोडोगमटी, श्रीया आनंद, २०१४). आणि ही धोरणकर्त्यांसाठी ही एक पळवाट बनते.

असंघटित क्षेत्रातील स्त्री कामगार

भारतात २०११-१२ पासून २०१७-१८ पर्यंत स्त्रियांचा रोजगारातील वाटा २७ टक्क्यावरून २३ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. इतर मध्यम उत्पन्न देशांच्या मानाने भारतात स्त्रियांचा कामगार वर्गातील वाटा (वर्कफोर्स पार्टिसिपेशन) अगदीच कमी आहे, तो जागतिक सरासरीच्या (४७%) निम्त्याहून कमी आहे. मात्र अनौपचारिक, आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित क्षेत्रात स्त्रियांचा वाटा तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक आहे. याला 'फेमिनायझेशन ऑफ कॅज्युअल वर्क' असे म्हटले जाते. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा (ILO) चा Men and Women in Informal Economy : a Statistical Picture (२०१८) अहवाल हे दर्शवतो

की, अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप पाहताना लिंग हा एक घटक महत्त्वाचा ठरतो. या अहवालानुसार अविकसित-विकसनशील देशांत असंघटित अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांचे प्रमाण तुलनेने अधिक तर विकसित देशात हे गुणोत्तर उलटे होते. भारतात स्त्रियांचे अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील प्रमाण पुरुषांपेक्षा शून्य ते २.५ टक्क्यांनी अधिक आहे. Women in Informal Employment : Globalizing and Organizing (WIEGO) या संघटनेच्या मांडणीनुसार (२०१८) भारतात एकूण रोजगारापैकी ९० टक्के पुरुष कामगार, तर एकूण ९२ टक्के स्त्री कामगार अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतात. ही तफावत फार मोठी वाटत नसली तरी आय.एल.ओ.च्या उपरोक्त अहवालाने अधोरेखित केलेली एक गोष्ट WIEGOच्या आकडेवारीत भारतासाठी अधिक स्पष्ट होते : ती म्हणजे अनौपचारिक रोजगारातही स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात 'कुटुंबातील सदस्य' (Contributing family members) म्हणून काम करतात. सामाजिक सुरक्षा अधिकच दुर्लभ असलेल्या गृह-आधारित व्यवसाय, घरकाम, सफाईकाम अशा कामांत स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा अधिक आढळते. गृह-आधारित व्यवसायांमध्ये (म्हणजे, उद्योग/व्यवसायाचे मुख्य ठिकाण सोडून दुसऱ्या जागेवरून त्या उद्योगाला लागणाऱ्या वस्तू/सेवा पुरवणे) २८.१ टक्के स्त्री कामगार आणि १०.३ टक्के पुरुष कामगार कुटुंब सदस्य म्हणून काम करतात. फेरीवाले आणि बाजार विक्रेत्यांमध्ये हा आकडा ३० टक्के (स्त्रिया) आणि ५.८ टक्के (पुरुष) तर सफाई कर्मचाऱ्यांमध्ये २ टक्के (स्त्रिया) आणि १.३ टक्के (पुरुष) असा आहे. अशा वेळी स्त्रिया स्वतःच आपल्याकडे कामगार म्हणून पाहत नाहीत. गृह-आधारित व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्ती एकूण असंघटित क्षेत्रात ११ टक्के

आहेत, स्त्री कामगारांमध्ये हे प्रमाण १६ टक्के आहे. वाहतूक क्षेत्रात ८५ टक्के स्त्रिया आणि एक तृतीयांश पुरुष असंघटित मजूर म्हणून काम करतात. सफाई कामगारांमध्ये ७९ टक्के पुरुष कामगार हे नियमित पगारी कामगार (regular employee) आहेत, स्त्रियांमध्ये हे प्रमाण ७० टक्के आहे.

स्त्रियांचा रोजागार तुलनेने अधिक प्रमाणात असंघटित क्षेत्रातून येत असल्यामुळे, टाळेबंदीत आणि त्या आधीच्या आर्थिक संकटांत रोजगारात जी घट झाली, त्यात स्त्रियांचे रोजगारातील प्रमाण लक्षणीयरीत्या घटले. २०२० मध्ये ते ९ टक्क्यांवर आले (इंडियन एक्सप्रेस, २५ मार्च २०२१) ग्रामीण भागात बिगरशेती क्षेत्रात कामाच्या ज्या संधी उपलब्ध होत आहेत, त्या पारंपरिकदृष्ट्या स्त्रियांना प्रवेश देणाऱ्या नाहीत (उदा. मेकॅनिक). म्हणूनही वाढत्या ग्रामीण

आणि एकूण बेरोजगारीत स्त्रियांचा वाटा मोठा आहे.

स्त्रिया अर्थव्यवस्थेत कामगार म्हणून येताना मोठ्या संख्येने त्यांच्या पारंपरिक भूमिकांशी मिळतेजुळते व्यवसाय स्वीकारतात. पण मेख अशी की, पगारी कामांमध्येसुद्धा त्यांच्याकडे पूर्णतः पगारी कामगार म्हणून बघितले जाण्यापेक्षा, विशिष्ट सेवा पुरवणे हे त्यांचे उत्तरदायित्व आहे या दृष्टिकोनातून बघितले जाते. त्यामुळेच, असंघटित क्षेत्रात स्त्री कामगारांचे प्रमाण थोडे अधिक असणे आणि त्यांच्या आर्थिक शोषण व असुरक्षिततेचे स्वरूप अधिक व्यापक व बिकट असणे हे संपूर्ण चित्र नसून, एक लक्षण आहे. स्त्रीचा रोजगार आणि कामाचे अनौपचारिक स्वरूप यांच्यातील संबंध अधिक व्यापक आहे. तो संघटित क्षेत्रातही सर्वदूर आहे.

आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित क्षेत्रासाठी उपलब्ध सामाजिक सुरक्षितता

अविकसित देशांच्या विकास प्रक्रियेत मोठे असंघटित क्षेत्र हे केवळ भांडवली स्थित्यंतराच्या अवस्थेचे लक्षण उरत नाही – ती स्थिर, कायमस्वरूपी व्यवस्था बनते. त्यामुळे १९७० च्या दशकानंतर, जागतिक वित्त संस्था आणि शासनांनी आर्थिक शोषण आणि असुरक्षितता पोसणाऱ्या असंघटित क्षेत्राचा आकार कमी करणे हे धोरणाचे उद्दिष्टच न ठेवता त्याऐवजी, असंघटित क्षेत्रासाठीच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांकडे मोर्चा वळवला. असंघटित क्षेत्राच्या नियमनातून आणि या सुरक्षा योजनांमधून खरे तर भांडवलसंचयाच्या प्रक्रियेला शासन मदत करत असते (कल्याण संन्याल, २००७). काही माफक फायद्यांच्या आश्वासनाच्या बदल्यात असंघटित क्षेत्राचे अस्तित्त्व, त्याला असलेली म

आपुलकीचं आवाहन

सस्नेह नमस्कार,

ऑगस्ट २०१९ला साऱ्याजणीनं ३० वर्ष पूर्ण केली. त्यानिमित्तानं आम्ही 'मिळून साऱ्याजणी' ह्या आपल्या मासिकाच्या संदर्भात नवनवीन कल्पना आणि उपक्रम यांच्या योजना आखल्या.

आपल्या भोवतीच्या मुख्य प्रवाहाकडे, त्यातल्या गलबल्याकडे बघताना, आपला स्वर वेगळा आहे हे लक्षात येतंच आणि तो जपण्याचीही गरज भासते. ऐकणं, बघणं, वाचणं, बोलणं यांच्या बहुतेक पातळ्यांवर इतका दिखावा, पोकळपणा, उथळपणा जाणवतो की, तिथे थांबावंसं वाटत नाही. पण असं निरीक्षण फक्त नोंदवून काय होणार? या जाणिवेतूनच 'साऱ्याजणी' आपली भूमिका, आपला ध्यास, घट्टपणे जपण्याचा प्रयत्न करते आहे. त्यासाठी नवनवीन वाटा शोधण्याचा प्रयत्न करते आहे.

वाचकांनी स्वतःशी आणि परस्परांशी संवाद करावा यासाठी नवीन काही करू इच्छिते आहे.

विचार, संवेदनशीलता, सामाजिक न्याय, माणुसकी, समता या साऱ्यांचं अस्तर असणारं, विचार करायला लावणारं आणि तरी वाचनीय असं साहित्य सातत्यानं देता येईल, अशी आमची धडपड आहे. या सगळ्यासाठी साऱ्याजणीविषयी आस्था बाळगणाऱ्या तुमच्यासारख्या सर्वांची साथसोबत अतिशय आवश्यक वाटते. आपल्या परस्परांबद्दलच्या आपलेपणातून, म्हणूनच हे आवाहन करत आहोत की, 'साऱ्याजणी'च्या विकासासाठी, आहे ते सांभाळत, नाविऱ्याची भर घालण्यासाठी, तुम्ही जमेल तेवढा आर्थिक हातभार लावावा.

तुम्हा-आम्हामधल्या नात्यामुळेच या हातभाराला 'अनुबंध निधी' असं नाव दिलं आहे. आता विघाटाईच्या निधनानंतर आणि कोरोना महामारीच्या संकटात तर आपल्या भरीव आर्थिक सहकार्याची अधिकच गरज आहे. ऐच्छिक प्रतिसादाची वाट पाहत आहोत.

धन्यवाद,
गीताली वि. मं.

न्यता पक्की केली जाते. भारतात आता हे घडताना दिसत आहे. केंद्र शासनाने असंघटित क्षेत्रातील मजुरांसाठी आणि व्यापारी व स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्तींसाठी भागीदारी तत्वावरील निवृत्ती वेतन योजना २०१९ पासून सुरू केल्या. किसान योजना, काही विमा योजना, अटल पेंशन योजना, वित्तीय समावेशनासाठीची जन धन योजना, किसान योजना, काही विमा योजना यांनाही बरीच प्रसिद्धी मिळाली आहे. २०२० च्या सामाजिक सुरक्षा संहितेने असंघटित मजुरांची माहिती एकत्र करण्याची (डाटाबेस तयार करण्याची) तरतूद केली आहे, तसेच असंघटित मजुरांना सामाजिक सुरक्षेच्या कक्षेत घेण्यासाठी योजना आखण्याची परवानगी केंद्र व राज्य सरकारांना दिली आहे, यासाठी सामाजिक सुरक्षा निधीची तरतूद केली आहे. पण त्याचवेळी आता ३०० हून कमी मजूरसंख्या असलेल्या कंपनीला कोणतीही सूचना न देता काम बंद करता येणार आहे!

राज्याने पुरविलेल्या कल्याणकारी योजनांनाही दानाचे स्वरूप येते. कायद्यावर आधारित लक्ष्यपूर्तीपेक्षा 'योजना' (स्कीम्स) आणि पॅकेजेसवर भर असतो. कल्याणकारी योजना, त्यांच्या घोषणा हा २०१९ च्या लोकसभा निवडणूक प्रचारातील आणि निवडणूक निकालातीलही महत्त्वाचा मुद्दा राहिला, असे निरीक्षक सांगतात. पण खरे तर कामगार हक्क किंवा सामाजिक सुरक्षितता हे 'अर्थव्यवस्थे'च्या, आर्थिक धोरणाच्या चर्चेतले मुद्दे म्हणून येत नाहीत. काही वर्षांपासून 'लाभार्थी' हा शब्द जोमाने प्रचलित झाला. (सध्या तर कल्याणकारी योजनांमधून मिळणारी मदत सर्रास 'मोदींचे पैसे' म्हणून उल्लेखिली जाते. आपल्या कल्याणकारी योजना निभावत असलेली भूमिका यापेक्षा अचूकपणे क्वचित व्यक्त होईल.) सामाजिक सुरक्षा 'हक्क' म्हणून

मिळत नाही तेव्हा त्याचा लोकशाहीच्या आशयावर मोठा परिणाम होत असतो. अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या आकाराचा भार उचलणारी असंघटित श्रमिक जनता 'लाभार्थी' नाही, अधिकारप्राप्त उत्पादक 'नागरिक' आहे.

महामारीतील संचारबंदीचा फायदा घेऊन आर्थिक धोरणांत झटपट करून घेतलेल्या या बदलांनी शासनाच्या पातळ झालेल्या लोकशाही उत्तरदायीत्वाला आरसा दाखवला - आपल्या देशातील खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेचे स्वरूप काय आहे, त्यात राज्याचे बळ काय भूमिका बजावते आणि या बदलांना असलेल्या लोकशाही पाठिंब्याची स्थिती काय आहे याचे हे प्रतिबिंब आहे. एकोणतीस वेगवेगळ्या कामगार कायदांना एकत्र करून व त्यात काही बदल करून चार कामगार कायदे (संहिता, Codes) संसदेत संमत झाले. कामगारांच्या अधिकारांचे चर्चाविश्व आपण संपवत, कायदातून हद्दपार करत चाललो आहोत. कामगार संघटनांच्या मते, या सुधारणांनी कामगार कायदांची अंमलबजावणी अधिक तकलादू आणि कामाचे संपूर्ण कंत्राटीकरण अधिक सुलभ केले आहे.

श्रम आणि रोजगार मंत्रालयाने स्थापन केलेल्या तज्ज्ञ समितीने जानेवारी २०१९ मध्ये श्रमिकांना त्यांच्या किमान जीवनमानाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिवसाचा किमान ३७५ रु. रोजगार मिळायला हवा असे सुचवले. या किमान उत्पन्नामध्ये राज्याराज्यानुसार खूपच तफावत आढळते.

सामाजिक सुरक्षा संहिता, २०२० असंघटित क्षेत्र मजुरांसाठी योजना नेमक्या कोणत्या योजना असतील, ते राबवणारी स्थानिक पातळीवरील यंत्रणा नेमकी कोणती असेल, अर्थसंकल्पाचा किती टक्के हिस्सा या योजनांवर खर्च करायचा याबाबत कायदा काहीच बोलत नाही. असंघटित क्षेत्रातील

कामगारांचे हक्क, जसे की किमान वेतन, कामाचे तास इ. यावर हा कायदा काहीच बोलत नाही. कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा या दोन गोष्टी वेगळ्या करता येऊ शकतात का, असा खूप समर्पक प्रश्न या कायद्यासंदर्भात विचारला गेला आहे. २००८चा असंघटित क्षेत्र सामाजिक सुरक्षा कायदा आल्यानंतरच्या पाच वर्षांच्या काळात केवळ १० राज्यांनी सामाजिक सुरक्षा संधांची स्थापना केली होती (हिमांशू उपाध्याय, द वायर, २८ मे २०२०). कायद्याच्या एकूण कक्षेत येणाऱ्या कामगारांपैकी ५ त ६ टक्क्यांची नोंद झाली असल्याचे तज्ज्ञ सांगतात (हिंदुस्तान टाइम्स, ४ एप्रिल २०२०). असंघटित क्षेत्रासाठी आणि एकूणच वंचित वर्गासाठी घोषित योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये भारताचे यश खूपच मर्यादित राहिले आहे (द इंडियन एक्सप्रेस, ३० मे २०२०). मजुरांची व संस्थांची नोंद नसणे, या हक्कांविषयी माहितीच नसणे या मोठ्या अडचणी आहेत. देशात आंतरराज्यीय स्थलांतरित कामगारांची संख्या साधारण ६० दशलक्ष आहे. कामासाठी एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात जाणाऱ्या कामगारांच्या किमान वेतन, न्याय्य सेवाशर्ती या हक्कांची हमी देणारा 'आंतरराज्य स्थलांतरित मजूर कायदा' १९७९ साली करण्यात आला (तो आता व्यावसायिक संबंध संहिता, २०२० मध्ये समाविष्ट आहे). पण या कायद्यांतर्गत स्थलांतरित कामगारांच्या हक्कांच्या उल्लंघनासाठी अगदीच नगण्य कारवाई झाली आहे. बदलत्या उत्पादनसंबंधाबरोबर निर्माण होणाऱ्या नवीन मालक-मजूर संबंधांचे स्वरूप कायदांमध्ये विचारात घेतले पाहिजे; ई-कॉमर्स, लघु व मध्यम उद्योग यांच्यातील सर्व पातळीवरील मजुरांची आर्थिक-सामाजिक सुरक्षा याबाबत ठोस संकेतीकरण (कोडीफिकेशन) झालेले नाही. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर,

नवउदारमतवादातील 'साधनकेंद्री तत्त्वज्ञाना'तून (इंस्ट्रुमेंटल रॅशनॅलिटी) पुढे आलेला नफाकेंद्री विचार काम गारांना न्याय देण्यामध्ये काही भूमिका बजावू शकतो का, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. कल्याणकारी योजना हा महत्त्वाचा राजकीय मुद्दा बनतो, पण या राजकीयकरणात कल्याणकारी योजनांचा प्रत्यक्ष फायदा किंवा परिणाम आणि त्याचे राजकीय परिणाम यांच्यातील संबंध तुटलेला असू शकतो.

१९८६ साली ओल्गा टेलीस वि. मुंबई म्युनिसिपल कोर्पोरेशन या खटल्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने उपजीविकेचा हक्क हा भारतीय नागरिकांचा मूलभूत हक्क आहे हे स्पष्ट केले; कलम २१ मध्ये दिलेल्या जीविताच्या हक्काचा 'उपजीविका' हा साहजिक भाग आहे, हे सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले. पण म्हणून उपजीविका मिळाली नाही म्हणून शासनाला न्यायालयात खेचण्याचा हक्क नागरिकांना मिळाला नाही. राज्यघटनेचा उदारमतवादी आशय तिने देऊ केलेल्या

सामाजिक-आर्थिक हक्कांच्या हमीपेक्षा प्राधान्यक्रमाने वर आहे. आर्थिक उदारीकरणानंतर राज्यघटनेत बदल न करता सामाजिक-आर्थिक हक्कांची हमी आणखी क्षीण होत गेलेली दिसते. राज्यघटनेचा उदारमतवादी आशय आणि सामाजिक-आर्थिक हक्कांची पूर्तता या दोहोंमध्ये विरोधाभास नाही असा आपला घटनात्मक विश्वास होता. आर्थिक उदारीकरणानंतर राज्यघटनेत बदल न करता सामाजिक-आर्थिक हक्कांची हमी आणखी क्षीण होत गेलेली दिसते. अर्थव्यवस्थेतील अनौपचारिकतेशी जुळवून घेण्याचे अनौपचारिक मार्ग जनता शोधून काढते. म्हणूनच आर्थिक संकटाच्या काळात अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या आकारात वाढ होते. औपचारिक अर्थव्यवस्थेतून बेदखल असण्याचा या व्यक्तींच्या लोकशाहीतील भूमिकेशी आणि लोकशाहीच्याच परिणामकारकतेशी असलेला संबंध आपण तपासून पाहायला हवा. आपल्या विकासाच्या वाटचालीतले अनेक प्रश्न अनुत्तरित

आहेत आणि नवीन प्रश्न निर्माण होत आहेत. पण सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अभ्यासू पद्धतीने या प्रश्नांचा वेध घेऊन राजकीय साधनांचा वापर त्या प्रश्नांची उत्तरे अमलात आणण्यासाठी करण्याची क्षमता एक राजकीय समूह म्हणून आपण बऱ्यापैकी गमावली आहे असे वाटते. म्हणूनच आज आर्थिक असुरक्षिततेच्या रूपाने आर्थिक अन्यायाचे मोठे संकट आपल्याकडे आवासून पाहते आहे.

(*हा लेख लिहिताना 'मिसा Online'चे संपादक उत्पल व. बा. यांनी केलेल्या सूचनांचा उपयोग झाला. मी त्यांची आभारी आहे.)

समीक्षा फराकटे

samiksha3knk@gmail.com

(लेखिका कोल्हापूरमधील विवेकानंद महाविद्यालयात राज्यशास्त्राच्या सहयोगी प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत.)

●●●

(पान १५ वरून)

महिला कार्यकर्त्या म्हणून आपण काय करायला पाहिजे आणि काय नाही हे अनिता तिच्या उण्यापुऱ्या पन्नास वर्षांच्या आयुष्यात आपल्याला सांगून गेली. डिसेंबरमध्ये तिच्या लेकीने -कल्याणीने- तिला ४९ वर्ष पूर्ण झाल्याबद्दल सरप्राईज ऑनलाईन सेलिब्रेशन केले. त्यावेळी तिला प्रत्येकजण सांगत होते, 'ताई तुम्हाला शुभेच्छा, तुम्ही समाजासाठी हव्या आहात!' मी तिला एकच मेसेज पाठवला - 'पन्नास वर्ष इतरांसाठी जगलीस, पुढली पन्नास वर्ष स्वतःसाठी जग. आधी 'नाही' म्हणायला शिक.' नेहमीप्रमाणे हो गं म्हणत तू पलीकडून नेहमीचे हसत मान हलवून स्वतःला बाजूला सारून

मोकळी झाली आणि आता सगळ्यातून निघून जाऊन कायमचीच.

चंगळवादी व्यवस्थेला विरोध करण्याच्या भूमिकेचा सामाजिक कार्यकर्ते स्वतःच्या आर्थिक स्थैर्याकडे दुर्लक्ष करून विपर्यास करताना दिसतात. समाजाच्या व्यापक हितासाठी काम करीत असताना स्वतःचे स्थैर्य, स्वतःचे आरोग्य याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करतात, त्याला प्राधान्य देणे कमीपणाचे वा कमी महत्त्वाचे मानतात. 'पर्सनल इज पॉलिटीकल' हे तत्त्व सांगत असताना पॉलिटीकल लढा खूप धैर्याने देतात, पण पर्सनल लढ्यांमध्ये खंगून जातात. जबाबदाऱ्यांच्या आणि कामांच्या ओझ्याखाली स्वतःला गाडून घेतात. अनिताच्या शोकसभेत तिच्या एका

शैलीचे कौतुक झाले ती म्हणजे, हो-हो म्हणणे. कोणतेही काम करायचे असेल तरी 'नाही' हा शब्द तिच्या डिव्कशनरीत नव्हता. ती प्रत्येक गोष्टीला 'हो' म्हणत राहिली. दुखणंखुपणं मागे सरून, परिस्थिती रेटून ते 'हो' निभावत राहिली. कर्तृत्व, कौशल्य, धडाडी सारे बाजूला पडून शेवटी अवघ्या आठवडाभराच्या झुंजीने (खरं तर शेवटच्या काही तासांच्या) मृत्युलाही 'हो' म्हणालीस. लढवय्यी, झुंजार अनिता कोरोनापुढे हरली, तेव्हा खूप उशीर झाला होता.

दीप्ती राऊत, मुंबई.
diptiraut@gmail.com

●●●

(पान ३५ वरून)

झालेल्या गेल्या चार दशकांच्या आपल्या संस्थेच्या कामांचा प्रवाह श्री. पित्रे यांनी अहमदनगर येथील गिरीश कुलकर्णी यांच्या 'स्नेहालया'तील अनामप्रेम संस्थेच्या विशाल प्रवाहाशी अलीकडेच विचारपूर्वक एकरूप करून टाकला आहे. निस्पृहपणे असं 'नामा'निराळं होत आजवरच्या धावपळीतून 'निवृत्त' होण्याची ही कृती कौतुकास्पद आहे.

दीर्घ कालावधीतील या सर्व कामात आणि वेळोवेळीच्या अशा महत्त्वाच्या निर्णयात मंजूचा सहभाग अदृश्य स्वरूपाचा पण महत्त्वाचा होता. अर्थार्जन करून घराची पूर्ण जबाबदारी सांभाळून श्री पित्रे यांना कामासाठी पूर्ण मोकळीक देणं आणि त्यांच्या कामात कशालाही विरोध न करणं अशी तिची भूमिका होती. सासूसारसे यांची वृद्धापकाळी सेवा, मूकबधीर नणंदेची जबाबदारी, दोन मुलांचे पूर्ण संगोपन, सासर-माहेरचे नातेवाईक, वेगवेगळ्या क्षेत्रातल्या अनेक मान्यवरांचा घरातला राबता. अशा अनेक अघाड्या सांभाळण्याची कसरत मंजून केली. ती करताना आर्थिक जबाबदारी, शारीरिक कष्ट यापेक्षा अवघड काम होतं ते म्हणजे आपला वेगळा विचार सगळ्यांना पटवून देणं. यामधे तिची मानसिक शक्ती पणाला लागली असेल. श्री. पित्रे कामानिमित्त सतत बाहेर असल्यामुळे वेळोवेळी या सगळ्यांकडून विचारल्या जाणाऱ्या अडचणीच्या प्रश्नांना मंजूला तोंड द्यावं लागलं. त्यापेक्षा अवघड होतं वाढत्या वयातील मुलांच्या समस्या सोडवणं. आईवडलांच्या रूढ चौकटीपेक्षा वेगळ्या जीवन-शैलीविषयी मुलांना त्यांचे मित्र-मैत्रीणी विचारत असतील त्याबद्दल मुलांनी व्यक्त केलेल्या नाराजीला तोंड देणं, त्यांना समजावून सांगणं. हे तसं किरकोळ वाटणारं पण मानसिक क्लेश वाढवणारं काम होतं. अशा वेळी पती-पत्नी नात्यातले ताणही वाढू शकतात. हे

सर्व नेटानं आणि जिद्दीनं निभावणं सोपं नाही. पण आपण काही विशेष केलं असं ती कधीच बोलून दाखवत नाही. उलट नोकरी आणि घर या दोन अघाड्या सांभाळताना पित्रे यांच्या कामांमध्ये तिला प्रत्यक्ष सहभाग फार देता आला नाही, संसाराच्या चाकोरीतच अडकावं लागलं अशी खंतच कधी कधी तिला वाटते. श्री पित्रे मात्र आपल्या प्रत्येक मनोगतात मंजुश्रीविषयीच्या कृतज्ञतेची भावना 'मंजुश्रीची साथ नसती तर या अग्नीपथावर मी टिकलो नसतो..' अशा शब्दात व्यक्त करत असतात.

'अरुण मंगल सेवा विकास योजना' या त्यांच्या संस्थेचं काम काय काय वळणं घेत चालू राहिलं, त्यातून काय काय साध्य झालं, संस्थात्मक कार्याचे, भेटलेल्या लहान-थोर माणसांचे बहुविध अनुभव कसे आले, कोणत्या आर्थिक, सामाजिक, नात्यातल्या संघर्षांना तोंड द्यावं लागलं. या संदर्भात श्री पित्रे यांनी सहाशे पानी कादंबरीच्या स्वरूपात 'अजून चालतोची वाट' नावानं एक पुस्तक लिहिलं आहे. तो त्यांचा जीवन-प्रवास आहे. या लेखात प्रामुख्यानं मंजुश्रीच्या योगदानाचं स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थार्जन करून घराची जबाबदारी निभावणं ही दोन पूर्ण वेळाची कामं करूनही वेळ मिळेल तेव्हा मंजू प्रत्यक्ष कामही करत राहिली.

दादर अंधशाळेत त्यांच्या अरुण मंगल सेवा विकास संस्थेनं विविध प्रकल्प साकारले. त्यात मंजूचा प्रत्यक्ष सहभाग होता. नोकरी सांभाळून दर शनिवार रविवारी तिथं जाऊन ती काम करत असे. ते प्रकल्प असे-

१. ब्रेल पुस्तकांचे ग्रंथालय : 'श्यामची आई' पूर्ण पुस्तक ब्रेलमध्ये रूपांतरित.

२. लिसनिंग टु टॉकिंग बुक : कॅसेट लायब्ररी व साउंडप्रुफ लिसनिंग रूम तसेच लॅंग्वेज लॅबोरेटरी अशा प्रकल्पात सहभाग

३. उद्योग-व्यवसाय प्रशिक्षण (मुलींसाठी) : पॉटरीमेकिंग, डेकोरेटिव्हज आणि केटरिंग व्यवसाय (अन्नप्रक्रिया उद्योग)

४. विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्ती, पारितोषिके देऊन प्रोत्साहित करणे.

५. दिवाकर देशपांडे लिखित कारगिलच्या शौर्यकथांचे ब्रेल रूपांतर व त्याचे प्रकाशन

याशिवाय तिथल्या वसतीगृहातील मुलींना पुस्तकं वाचून दाखवणे, गरजेनुसार लिहून देणे, त्यांचा अभ्यास घेणे, समुपदेशन करणे अशी कामंही ती करत असे. गोव्यात स्थलांतरित झाल्यावर २००२-२०१० या कालावधीत तिनं महिला स्वयंसहायता बचतगटांना मार्गदर्शन केलं.

कोणतंही सामाजिक काम, घरातलं काम, पै पाहुण्यांचे स्वागत, बँकेतली नोकरी.. हे सर्व मंजू पूर्ण समरसून करायची. तिची ही समर्पण वृत्ती विरळा आहे. पित्रे यांच्या कामाचं स्वरूपही कोणतंही पद न घेता सहकार्य करणे, काम झालं की बाजूला होणे अशा प्रकारचं असल्यामुळे गेली चाळीस वर्षे सातत्यानं कार्यरत राहूनही त्यांच्या संस्थेचं कार्यही काहीसं पडद्यामागच राहिलं. त्यांच्या मागे राहून मंजूनं केलेलं काम तर आणखीच अदृश्य राहिलं. जवळची मैत्रीण असूनही तिच्या या वेगळेपणाचा तपशील मला फारसा उम गला नाही. ती घरासाठी किती जिवापाड कष्ट घेत होती ते मला दिसत होतं. स्वतःकडेही लक्ष दे, असं तेव्हा मी तिला सांगत असे. पण तिच्या खऱ्या आंतरिक संघर्षाचा थांग मला कधी लागला नाही. हा लेख लिहिण्याच्या निमित्तानं विचार करताना दोघांनी मिळून उभ्या केलेल्या कामातील तिचं मूक योगदान लक्षात येतं आहे. तिच्या या निस्पृह समर्पणाला एक मैत्रीण म्हणून माझा सलाम...!

आसावरी काकडे, पुणे.
asavarikakade@gmail.com

●●●

शतशः नमन

दीपश्री पित्रे (काळे)

माझ्या आठवणीत राहिलेली एक गोष्ट म्हणजे मी पहिलीत असताना आम्हाला आपापल्या आई-वडलांचे व्यवसाय काय, हे लिहायला सांगितले होते. मम्मी बँकेत कामाला जाते हे माहीत होतच. तिची पदवीही ठाऊक होती. पण बाबा काय करतात ह्याचा विचार करताना अचानक जाणवलं की, त्यांच्या कामाला काय म्हणतात हे माहीतच नव्हतं. एवढंच माहीत होतं की, त्यांचं भोसरी येथे एक वर्कशॉप आहे, जिथे काही अपंग कामगार नट-बोल्ड बनवतात. पण इतकंच. मग बाबा तिथे किंवा फिरतीवर असताना कुठल्या ऑफिसमध्ये बसून काम करतात, ह्याची काही कल्पना नव्हती. किंबहुना मला तसा कधी प्रश्नच पडला नव्हता. मला कळे ना काय लिहायचे म्हणून. शेजारी बसलेल्या वर्ग मित्रमैत्रिणींना विचारू लागले की तुमचे बाबा काय करतात? एकीने डॉक्टर, तर एकीने इंजिनिअर, कोणी बँक ऑफिसर, तर कोणाचे वडील वकील असल्याचे लिहिलं होतं. मी थोडी हैराणच झाले. पण त्याहून हैराण त्यांच्या आईचे व्यवसाय वाचून झाले. त्यावेळी पहिल्यांदाच हाऊसवाईफ म्हणजे काय हे कळलं होतं, कारण आईला मी कधीच नोकरीशिवाय पाहिलं नव्हतं. मम्मी रोज सकाळी ९ वाजता बँकेत जाते व संध्याकाळी ६ वाजता घरी येते. तेव्हा जाणीव झाली की, मम्मी बँकेतही काम करते व घरीही. पण बाबा फक्त बाहेरच काम करतात. अशीच रीत असावी, असे वाटले. घरी येऊन मम्मीला विचारलं, तेव्हा बाबांच्या कामाला 'सोशल सव्हिअर्स' म्हणतात व बाबा एक 'सोशल वर्कर' आहेत असं समजलं. चला,

काहीतरी वेगळाच व्यवसाय आहे ह्या थाटात मी ऐटीत दुसऱ्या दिवशी शाळेत गेले, तर हा कुठला भलताच व्यवसाय असा विचार करून मित्र मैत्रिणींनी नाकं मुरडली होती. ती का, ते मला हळूहळू काही वर्षांनी लक्षात येऊ लागलं जेव्हा समाजाचा सर्वसाधारण दृष्टिकोन लक्षात घेत मम्मी बाबा मला कधी कधी 'कॉस्ट अकाउंटंट' असा बाबांचा व्यवसाय लिही म्हणून सांगू लागले. कारण तसे त्यांनी शिक्षण घेतले होतेच व त्याचा आपल्या कार्यात वापरही करत होते. पण लोकांच्या ह्या नजरेने होणारा कौटुंबिक व वैवाहिक जीवनावरील दुष्परिणाम आईने कधीच तिच्या चिमुकलीला जाणवू दिला नाही. आई नेहमी शांत स्वभावाने, स्थितप्रज्ञ राहून स्वतःचे काम दक्षतेने करीत राहिली व मलाही तितक्याच वात्सल्याने खेळवत राहिली व शिकवण देत राहिली. जशी समज येऊ लागली तसे कळू लागले की, आईने मोठ्या कष्टाने सगळ्या गोष्टींचे समतोल राखून आम्हाला लहानाचं मोठं केलं, योग्य व आवडीचं शिक्षण दिलं व मला एक यशस्वी वैद्य तसेच शास्त्रीय गायिकाही बनवलं.

आज विचार करते तेव्हा जाणीव होते की, किती आव्हानात्मक जीवनशैली स्वीकारण्याचं धाडस केलं असावं एका स्त्रीने- सोपं नसेल ते, खासकरून तेव्हा जेव्हा तिच्या मोठ्या मुलाला (अर्थात, माझ्या मोठ्या भावाला) बाबांचं कार्य कधीच फारसं पटलं नाही व परिणामी होणाऱ्या वडील आणि मुलांमधील संघर्षामुळे तिचं मन द्विधा होत राहिलं असावं की, आई म्हणून मुलाची बाजू घ्यावी की पत्नी म्हणून नवऱ्याची. मी त्या सर्व प्रकाराकडे आश्चर्याने पाहत असे. मी कधीच ह्या गोष्टीचा निकाल लावू नाही शकले की, कोण १०० टक्के बरोबर व कोण चूक. पण एवढं मात्र नक्की, की वेळप्रसंगी कधीही गरज पडल्यास एका मोठ्या मुलाचे व मोठ्या भावाचे कर्तव्य पार पाडण्यात कधीच

तो हटला नाही व त्याच्या परीने शक्य तेवढा आधार द्यायला तो कायम तत्पर राहत आला. एवढा वैयक्तिक संघर्ष असूनही, प्रामाणिकपणे नोकरी करत, त्यात होत असणाऱ्या कटकटीवर मात करत व गरजेनुसार लागणारे नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करत, मम्मीने घराची आर्थिक व्यवस्था कधीच डगमगू दिली नाही व सर्वांना एकत्र घेऊन ती पुढे जात राहिली. स्वतःच्या आवडी निवडी व गरजा देखील बाजूला सारून हे करणं आजच्या जगात पाहायला मिळणे दुर्मिळच आहे. मला स्वतःला अशा प्रकारचं आव्हान स्वीकारता आलं असतं का ह्याची मला शंकाच वाटते. हे सर्व यशस्वीरीत्या पार पाडण्यात तिच्या सासू-सासऱ्यांचाही वाटा आहे जे कायम तिच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले व तिच्यावर अतूट विश्वास ठेवला. अर्थातच तो विश्वास कमावणं व अखेरपर्यंत टिकवून ठेवणं हे तिच्याच कर्तव्यनिष्ठ व त्यागमूर्ती स्वभावामुळे शक्य होऊ शकले ह्यात वाद नाही. आजही गॅसवर ठेवलेल्या कुकरच्या शिट्या झाल्यावर गॅस बंद करणे किंवा कुठल्याही सरकारी कार्यालयात जाऊन कागद पत्राची कामं उरकणे ह्या गोष्टींचा बाबा कंटाळाच करतात; पण मम्मी कसलीही तक्रार न करता ही कामं करत असते.

वय थकले तरी अजून बरंच काही करायचं बाकी आहे असे मानून बाबा संस्थेच्याच कामात गुंतलेले दिसतात, तेव्हा मम्मी मात्र काळजीपोटी सांगून थकते की, आता पाय काढता घ्या आणि जरा स्वतःकडे लक्ष द्या! जाणीवपूर्वक अशा कुटुंबात लग्न करून आल्याबद्दल तिला शतशः नमन व अशा आईच्या पोटी मला जन्माला घातल्याबद्दल त्या कर्त्याकरवित्याचे कोटी कोटीआभार!

दीपश्री पित्रे (काळे), पुणे.
मोबाईल : ९१७२९ ३४३६२

(पान २९ वरून)

बाईची शत्रू म्हणायचं, पण ज्या पुरुषामुळे हे नातं निर्माण होतं, तो पुरुष आईकडून आणि बायकोकडून आपल्याला हवं तेव्हा, हवं तसं करून घेतो, हे लक्षात न घेता सासू-सूना एकमेकींचा राग करत राहतात. स्त्री चळवळीनं व्यवहारात स्त्रीच स्त्रीची शत्रू दिसत असली, तरी त्याची कारणं पितृसत्ताक पुरुषप्रधान व्यवस्थेत कशी दडली आहेत, हे खूप विस्तारानं, चिकित्सकपणे मांडलं आहे. पण अजूनही स्त्रियांना त्याविषयी खोलात शिरून समजून घेऊन व्यवस्था बदलण्याचा प्रयत्न करावासा वाटत नाही, याचा उद्वेगजनक अनुभव पुनःपुन्हा स्त्री चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना येतो. पुरुष पुरुषांचे फार मित्र असतात का? मारामान्या, खुनाखुनी पुरुषच करतात ना? भाऊबंदकी हा शब्दच बोलका आहे. राजकारणात तर ते एकमेकांवर किती वाईट पद्धतीनं कुरघोडी करतात. पण बघा ना, पुरुषच पुरुषांचे शत्रू आहेत असं वाक्य आपण कधी ऐकलंय का? याचं उत्तर 'नाही' असंच आहे. याचं कारण पितृसत्ताक पुरुषप्रधान व्यवस्थेचं हे पुरुषधारिणं राजकारण आहे, हे आपण समजून घ्यायला हवं. याचा अर्थ स्त्री विरुद्ध पुरुष असं मात्र नाही हेही सतत अधोरेखित करायला हवं. या व्यवस्थेत पुरुषांचीही गोची होतेय, कोंडी होतेय. त्यांना घराबाहेरच्या जगात स्पर्धेला सतत तोंड द्यावं लागतं. संरक्षकाच्या भूमिकेचं दडपण असतं, उघडपणे रडता येत नाही. भीती वाटते म्हटलं, तर त्यांची मर्दानगीच धोक्यात येते इ.इ. म्हणजे या व्यवस्थेत पुरुषपणा आणि बाईपणाचे घट्ट साचे बनलेले आहेत. यातला बाईपणाचा साचा मोडायला स्त्री चळवळीमुळे मदत झाली आहे, पण पुरुषपणाच्या साच्याला आत्ता कुठे थोडे थोडे तडे जायला लागलेत. या दोन्ही साच्यांच्या

जाचामुळे संवेदनशील माणूसपणाची वाटचाल स्त्री-पुरुष दोघांसाठीही अवघड आहे. स्त्री मुक्तीचा खरा अर्थ मानवमुक्ती आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष आणि इतर लैंगिक ओळख असणाऱ्या सर्वांनी चांगलं माणूस होणं हे स्त्री मुक्ती चळवळीला अभिप्रेत आहे. त्यामुळे सर्वांनीच कर्तव्य आणि जबाबदारी विसरता कामा नये. तसंच त्याग, सोशिकता, समजूतदारपणा, सेवाभाव ही मानवी मूल्यं आहेत, ती फक्त स्त्रीलाच सांगत बसू नये, पुरुषांमध्येही ती रुजवण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा. आपण मात्र एकतर्फी स्त्रीलाच कर्तव्य जबाबदाऱ्या, त्याग इ. सांगून तिचा तेजोभंग करतो का, याचा विचार आधीच्या पिढीतल्या स्त्रियांनी पण करायला हवा ना?

पूर्वीपासून घर-संसार-कुटुंब टिकवण्याची जबाबदारी स्त्रीवरच टाकली गेली आहे. आमच्यासारख्या स्त्री चळवळीच्या कार्यकर्त्यांनी जेव्हा स्त्रियांना घरात अन्याय, अत्याचार सहन करू नका, आत्मसन्मान जपा असं आवाहन केलं, तेव्हा या कार्यकर्त्यांना 'घरफोड्या बायका' अशी दूषणं दिली गेली. कार्यकर्त्यांचं ऐकून सुखी-समाधानी घर-संसार सोडायला, मोडायला स्त्रिया काय मूर्ख होत्या का? आताच्या मुली परस्पर सामंजस्य, सहकार्य आणि समन्वयाची अपेक्षा करतात. एकतर्फी सोशिकता, त्याग, नमतं घेणं त्यांना मान्य नाही. लगेच याचा अर्थ त्या 'आगाऊ' झाल्यात, मनमानी करतात असा लावू नये. त्यांना दोष देताना नाण्याची दुसरी बाजू म्हणजे, तरुण पुरुष बदलले आहेत का याचाही तपास करावा, असं नम्रपणे सुचवावंसं वाटतं.

भुसावळच्या **उज्वला मुंडे** म्हणतात, 'समाजात घरकाम हे स्त्रीनेच केले पाहिजे, असा जणू नियमच आहे. घराबाहेर पडलेल्या या स्त्रियांना घरी संशयित वागणूक व बाहेर तर त्या

असुरक्षित! एकूण तिचा मानसिक व शारीरिक छळ होतो. या गोष्टी कायद्यानं बदलणार नाहीत, तर स्त्री व पुरुषांची मानसिकता बदलली पाहिजे. स्त्री व पुरुष दोघांनाही माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे, हे समाजाला कळलं पाहिजे. आपले घर-गाव सोडलेल्या मजुरांचे लॉकडाऊनमध्ये जगण्यासाठी गावी परत जात असलेले लोंढे - त्यांची ती उन्हातान्हातली ससेहोलपट, अगतिकता पाहून मन विदीर्ण होत होते. हातातला घास तोंडापर्यंत जात नव्हता. स्त्री शक्तीचं प्रतीक तर पुरुष पराक्रमाचं अधिष्ठान आहे. स्त्री व पुरुष दोन्ही एकमेकांना समजून घेऊन वागले, तर वेळ लागेल पण आपण खरंच 'आत्मनिर्भर' होऊ. आपला देश 'सुजलाम सुफलाम' होईल. यासाठी आपण साऱ्यांनी मिळून प्रयत्न करू या. नवं मन्वंतर व सहावा वर्ण हा सुवर्ण वर्ण होवो, अशी आशा बाळगू या.'

सारिका फालक यांनी भुसावळहून लिहिलंय, 'मूळ गावी परतण्यासाठी शेकडो किलोमीटरची पायपीट करूनही सगळे मजूर घरी परतले असतील का? नाही. काही रस्त्यात भुकेने, तहानेने, कोरोनाने मेले आहेत. काही चालून दमल्यामुळे. बिकट परिस्थितीत आपल्यातली मानवता जागरूक होते आणि आपण पैसे, औषधं, अन्न-पाणी, कपडे आदी देऊन मदत करतो. या सगळ्याबरोबरच भारतात सध्या क्रांती घडत आहे ती एकजुटीची! आरोग्याच्या बाबतीत सगळे जागरूक होत आहेत. एक वेळ जेवण मिळालं नाही तरी चालेल, पण आरोग्य टिकवण्यासाठी सुरक्षित अंतर ठेवा. आरोग्य आणि देशाच्या हितासाठी सर्वच झटताहेत. देशाची आर्थिक परिस्थिती खालावली आहे. त्याचा सामना करण्यासाठी आरोग्य संघटना, हॉस्पिटलला आर्थिक साहाय्य करू. भारतीय जीवनशैलीचा अवलंब करू. 'मेड इन इंडिया' वस्तू

घेऊ. छोटे उद्योग निर्माण करू, परदेशी कंपनीच्या उत्पादनांचावापर थांबवू. भारतातच राहून चांगले सुशिक्षित, सुरक्षित नागरिक बनू.'

बेंगळूरूच्या **उषा सबनीस** लिहितात, 'लॉकडाऊनमध्ये मी गृहिणीचं मॅनेजमेंट टेक्निक वापरलं आणि मुलं, नवरा यांच्याकडून काम करून घेतली. प्रत्येक जण जबाबदारीनं काम करू लागले. स्वावलंबी झाले. घरात परस्परांबद्दल अधिक काळजी, आपुलकी दिसू लागली. एकमेकांचा संवाद, सहवास वाढला. नवऱ्यानं सहकार्य केलं. मुलं किती तरी गोष्टी शिकली. मीही हॉटेल बंद म्हणून नवे चांगलेचुंगले पदार्थ बनवले. लेखकानं सहाव्या वर्णाविषयी जे म्हटलंय ते नक्कीच अधिक विचार करायला लावणारं आहे. त्यांची संघटना व ब्यूरो यांमधले संबंध चांगले असावेत. आपण फार परावलंबी राहू नये. कामवालीशी नेहमीच चांगलं वागावं, तिला खूश ठेवावं. हे आपल्या हिताचे आहे. तिच्यामुळे आपले छंद जोपासता येतात. न मागता तिचा पगार वाढवून द्यावा. खूप कंटाळा आला की, माझ्या सरूची खूप आठवण आली. तिला फोन केला. तीपण कामाला यायला खूप अधीर झाली होती.'

मुंबईच्या **प्रभा आमडेकर** यांनी लेखाच्या सुरुवातीला असलेल्या चित्राला दाद दिली आहे. त्या लिहितात, 'अष्टभुजेच्या पायापाशी नतमस्तक होऊन बसलेले मालक आणि मालकीण दिसत आहेत. किंमत कळून चुकल्याचा शब्देविणसंवाद आहे. खूप छान! मोलकर्णींनी आपली किंमत ओळखून ती वसूल करायला शिकलं पाहिजे. कामवाल्यांना अष्टभुजा समजून आपण सर्वच कामाची अवाजवी अपेक्षा करतो का? अशी अपराधी भावना बघणाऱ्याच्या मनात उत्पन्न करणरं हे चित्र बोलकं आहे. आपली किंमत ओळखायला आणि ती वसूल

करायला शिकलं पाहिजे हे लेखकाचं म्हणणं बरोबर आहे. यासाठी त्यांचीच काय, आपलीही मानसिकता तयार झाली पाहिजे. मात्र लेखकानं जुन्या सुस्थितीतल्या वस्तू मदतनिसांनी घेऊ नये म्हटलंय ते पटलं नाही. कारण कोणतीही वस्तू निरूपयोगी होईपर्यंत वापरणं यात कमीपणा वाटण्याचं कारण नाही. आता स्वावलंबनाची सवय झालीच आहे, तर आठवड्यातून एक दिवस सुट्टी द्यावी, मात्र तो दिवस एकमेकींच्या सोयीनं ठरवावा. शिवाय म हिऱ्यात एक रजा, वर्षातून आठवडाभर सुट्टी इ. महत्त्वाचे मुद्दे त्यांनी मांडले आहेत.'

मुंबईच्या **अलकनंदा पाध्ये** लिहितात, 'सर्वांच्या जिव्हाळ्याच्या विषयावर नेमका प्रकाश टाकला आणि विचारार्ह उपाय सुचवले, त्याबद्दल अभिनंदन. आजवर घरकामगारांसाठी अनेक आंदोलनं छेडली गेली, परिणामी अनेक योजना जाहीर झाल्या. काही लाभार्थी आहेत. तरीही लेखात म्हटल्याप्रमाणे कष्टकरी वर्गाच्या

परिस्थितीत फारसा सकारात्मक परिणाम झाला नाही. ब्यूरोची संकल्पना अतिशय योग्य; पण घरगुती सेवेसाठी तात्पुरता सेवा काळ दोघांनाही सोयीचा नाही. घरकामगार-मालक नाते परस्परावलंबित्वाचं आहे, हे मान्य करायला हवं. जास्तीच्या कामाची अपेक्षा चूक, निषेधार्ह ठरते. सरसकट सर्व घरमालक शोषक किंवा पिळवणूक करणारे आहेत, असं लेखकाला अभिप्रेत आहे का? लेखकाने आंतरजाल आणि इतर समाजमाध्यमांचे संदर्भ घेतले आहेत. प्रत्यक्ष भोवतालच्या जगातले नाहीत, तसे घेतले असते तर निरीक्षण कदाचित थोडं वेगळं झालं असतं. शीर्षकातला सहावा वर्ण ही संकल्पना पटण्यासारखी नाही. एकदा स्त्रियांना (यच्चयावत्) गौण, हीन समजून त्यांचं वर्गीकरण पाचव्या वर्णात जर केलेलंच आहे तर त्यात जात-पोटाजातीप्रमाणे घरकामगार स्त्रियांना सहाव्या वर्णात टाकण्याचं प्रयोजन समजलं नाही. मग कचरावेचक महिला, देहविक्रय करणाऱ्यांचा वेगळा

वाचकचर्चा

मिळून साऱ्याजणी' मासिकाच्या मार्च-२०२१ अंकात वाचकांना 'गृहिणींच्या घरकामाला मोल मिळावं का?' या मुद्द्यावर प्रतिक्रिया पाठविण्यास सांगितल्या होत्या. दरम्यान, 'द ग्रेट इंडियन किचन' या मल्याळम् चित्रपटाची जोरदार चर्चा सर्वत्र सुरु झाली आहे. (सदर चित्रपट इंग्रजी सबटायटल्स सहित अॅमेझॉन प्राईम व्हिडियोवर उपलब्ध आहे). घरकाम, पितृसत्ताक मानसिकता, कुचंबणा, घर म्हणजे नेमके काय? घरावर कोणाचा अधिकार?, सहजीवनाची उपेक्षा, शृंगाराविना सेक्स, विवाहित महिलेला अप्राप्य मनाजोगती जीवनशैली, सामाजिक बंधने, जेंडर रोलस, मुक्ती.. अशा बहुविध पैलूंवर हा चित्रपट भाष्य करतो. आम्ही आवाहन करतो की तुम्ही सर्वांनी हा चित्रपट आवजून बघा आणि त्यावर प्रतिक्रिया, कमेंट्स, अभिप्राय, टीका टिप्पणी, मतप्रदर्शन, दृष्टीकोन, भाष्य, निरीक्षण, स्वानुभव, चर्चा, संवाद.. यांतील काहीही पण लिहित्या / लिहिते व्हा.. आणि जे लिहाल ते आम्हाला saryajani@gmail.com यावर ईमेलद्वारे पाठवा.

वर्ण असेल ना? स्त्रियांचं शोषण, भेदभाव फक्त भारतीय उपखंडातच नसून जगभरातील मुस्लिम आणि अत्यंत प्रगत अशा ख्रिस्ती बहुसंख्य देशातही हीच परिस्थिती आहे. अर्थात कनिष्ठ वर्गातल्या स्त्रियांना शारीरिक-मानसिक हिंसेचा फटका अधिक बसतो हे जळजळीत वास्तव आहे.'

र. धों. कर्वे, महर्षी वि. रा. शिंदे आणि विशेषतः रँड यांचा उल्लेख अलकनंदाताईना चुकीच्या पद्धतीनं आला आहे असं वाटलं आहे. त्यामुळे शेवट त्यांनी म्हटलं आहे, 'थोडक्यात एक चांगला विषय नेमकेपणानं मांडण्याऐवजी त्यातील अनेक पैलूंचा सखोल विचार करण्याऐवजी लेखकाने त्यानिमित्ताने त्यांना खटकणाऱ्या अनेक विषयावर टीका-टिप्पणी करत, फटकारत विनाकारण लेख विस्तारित केल्यासारखा वाटतो.'

मुंबईच्या कुर्ला-चेंबूर सखी मंडळ सदस्य **रंजना आचवल** लिहितात, 'लेख खूप अभ्यासपूर्ण आणि विचार करायला लावणारा आहे. ७०-८० वर्षांपूर्वी मोलकरणींना घरात प्रवेश नव्हता. पण गरजेनुसार बदल होत गेले. मी शहरातच वाढलेली असल्यामुळे शहरातल्या स्मार्ट मदतनीसच बघितल्यात. नोकरी करणाऱ्या नवरा-बायकोसाठी आत्यंतिक गरज म्हणून मदतनीस हे मदतीसाठी पायाचा दगड ठरतात, असं लेखक म्हणतात हे खरंच आहे. अनेक वर्षे काम करणाऱ्यांबरोबर नातंही तयार होतं. त्या थोड्याफार शिकलेल्या, अनुभवांनी तल्लख असतात. स्मार्ट फोनही सहज वापरतात. पगार, काम यासंदर्भात दोघी जागरूक असतात. गरजेनुसार त्यांना उचलही मिळते. पण व्यक्ती तितक्या प्रकृती, त्यामुळे काही ठिकाणी कामवाल्यांकडून वेढबिगारासारखे काम करून घेणे, पगार द्यायला उशीर करणे, त्यांचा शारीरिक-मानसिक छळ करणे इ. प्रकार होतात. तसेच काम करणारेही

घरात सेवा घेणारे वृद्ध असतील तर त्यांचे पैसे हडप करणे, चोऱ्या करणे, छोटी बाळं सांभाळायची असतील तर त्यांच्याकडे लक्ष न देणे, घरावर डल्ला मारण्याच्या उद्देशानं अगदी खूनही पाडणे असे प्रकार करतात. समाजाच्या मागणीनुसार बदल घडत गेले आणि सुधारणा झाल्या तर नव्याने काही समस्या उभ्या राहिल्या. या दोन्हीतून समतोल साधण्यासाठी ब्युरो असावेत, हा लेखकाचा विचार चांगला आहे. मदतनीसांची वेलफेअरची जबाबदारी काही अंशाने ब्युरो स्वीकारेल? मदतनीसांच्या निरोगीपणाची जबाबदारी ब्युरो घेईल? असे व इतर अनेक प्रश्न आहेत. ब्युरो हे सेवा देणारे व घेणारे यांच्यातील 'दुवा' असतील, तर मदतनीसांच्या सर्व प्रश्नांचा सांगोपांग विचार होऊन सेवा घेणाऱ्यांचेही अनेक मुद्दे, अपेक्षांचा खोलात विचार होणे आवश्यक आहे. दोन्ही बाजूंच्या प्रश्नांचे निराकरण होण्यावर व ब्युरोत काम किती पारदर्शकपणे व निःपक्षपातीपणे होते यावर अशा ब्युरोचे स्वागत होईल, अन्यथा 'कालचा गोंधळ बरा होता' अशी परिस्थिती होईल.'

वर चर्चितेले काही मुद्दे पुण्याच्या 'सखी साऱ्याजणी'च्या सदस्यांनीही मांडले आहेत. त्यातून त्यांचं महत्त्व ठळक होतं. त्यांचा पुन्हा उल्लेख न करता नवीन मुद्दे फक्त पुढे ठेवते. **नलिनी नानल** म्हणतात, 'सतीश भिंगारेंच्या लेखाने समाज वास्तवाचं झणझणीत अंजन डोळ्यांत घातलंय. वर्षातून एकदा त्यांना व छत्री व चप्पलजोडी द्यावी. आपण जे वाण, वसा करतो ते त्यांना द्यावे. महिन्यातून दोघींच्या सोयींनी दोन रजा द्याव्यात.' **शशी भाटे** म्हणतात, 'लेख वाचून आणि प्रत्यक्ष काम करून त्यांच्या कष्टाची जाणीव ताजी झाली. खरंच त्यांना कामातून मोकळीक मिळाली, असं वाटत असतानाच तिचा फोन. ताई, तुम्हाला किती त्रास होत असेल

ना? मी येऊ का लपून लपून? नको म्हटलं कारण कोरोनाची भीती! पण आता दोन दिवस झाले ती येऊ लागली आहे.'

८० वर्षांच्या **सरिता धनेश्वर** लिहितात, 'मोलकरणींच्या कमतरतेमुळे रोजच्या जीवनात अनेक समस्या एकदमच उभ्या राहिल्या. एखाद्या वेळेस २-४ दिवस रजा घेणाऱ्या या सहाय्या वर्णीय कामगारावर त्या परत आल्यानंतर 'त्या का आल्या नसतील, काय समस्या असतील', ह्याचा विचारच मनाला शिवला नाही. उलट तू माजली आहेत, तुला आमच्या पैशांची किंमत नाही, आयतं मिळतं आहे ना सगळं' असे ताशेरे मारणाऱ्या आम्हांला ह्या लॉकडाऊनमध्ये चांगलाच धडा मिळाला. त्यांच्या कामाचं मोल लक्षात आलं. 'जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळं' हे पटलं. मन आत्मपरीक्षण करायला लागलं आणि या वर्णासाठी काही केलं पाहिजे ही जाणीव निर्माण झाली. प्रथम त्यांना या तीन महिन्यांचा पगार कोणतीही सबब न सांगता देणे, पुढे त्यांची विचारपूस करून आपल्या रेशन कार्डवरील धान्य त्यांना उपलब्ध करून देणे. मुलांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मदत, वह्या, पुस्तके, युनिफॉर्मसाठी शक्य ती मदत करणे हे करायला हवं. सणावारांना त्यांची खणा-नारळाने ओटी भरावी, जेणेकरून त्यांच्याशी आणखी जवळचे नाते निर्माण होईल.'

सरिताताईची मुख्याध्यापक मुलगी शाळेतल्या ३५-४० मावश्यांसाठी अष्टमीला स्वतः केलेले उपवासाचे पदार्थ आणि एकीला नवी साडी व बाकीच्यांना चांगल्या पण वापरलेल्या साड्या देते. त्या साड्या त्यांना सरिताताई व त्यांची सून देतात. बचतगटात सहभागी व्हायला मदत करावी. निवृत्त शिक्षकांनी त्यांच्या मुलांना मोफत शिकवावं असंही त्यांनी सुचवलं आहे. त्या म्हणतात, माझ्या मते समोरच्या माणसाच्या भावनांची

कदर करून एक 'माणूस' म्हणून त्यांना वागणूक देणं हेच खरं अध्यात्म! थोडक्यात, त्यांच्यातला आत्मविश्वास वाढवणं, त्यांना आत्मनिर्भर बनवणं यासाठी निर्धारानं वागू या. तुम्ही पण असंच वागणार ना?

नितळ, प्रांजळ कबुली देणारं आणि चांगुलपणानं ओतप्रोत असं हे निवेदन मनाला उभारी देणारं आणि मदतनीसांची परिस्थिती सुधारायला मदत करणारं आहे, नाही का?

पुण्याच्या 'सखी साऱ्याजणी'चं काम गेली अनेक वर्षे निष्ठेनं करणारी 'साऱ्याजणी'ची मैत्रीण **नीना भडसगावकर** म्हणते, 'लॉकडाऊनमध्ये सर्वांनीच घरकाम निभावले. काहींनी नाइलाजाने, काहींनी नीट प्लॅनिंग करून नवरा-मुलं यांना मदतीला घेऊन कामाची घडी बसवली. या काळात सगळेच घरात असल्यामुळे न संपणाऱ्या घरकामांची त्यांना प्रथमच जाणीव झाली आणि घरोघरी ऑनलाईन काम सांभाळून पुरुषांनी घरकामात थोडीफार मदत केली. ही 'जाणीव' हा लॉकडाऊनचा एक बहुमोल फायदा! लेखक म्हणतात त्याप्रमाणे आदर्श गृहव्यवस्थापनाच्या काही मूल्य कल्पनाही या काळात बदलल्या. कामवाल्या बायकांचे मोल तीव्रतेने जाणवले. एका यशस्वी कुटुंबाच्या मार्गे एक किंवा अधिक कामाच्या बायका उभ्या असतात, हे शहरातल्या कुटुंबांनी आणि विशेषतः करिअर करणाऱ्या स्त्रियांनी मान्य केले आहे. त्यामुळे त्यांना सर्वतोपरी अधिक मदत खुशीनं करतात. पाच जूनपासून माझ्या स्वयंपाकाच्या बाई येऊ लागल्या. त्या साधारण चाळिशीच्या, सातवीपर्यंत शिकलेल्या. साधारण लिहिता-वाचता येणाऱ्या. दोर्घाचा चहा झाल्यावर मी त्यांना म्हटलं, 'मामी, नेहमीप्रमाणे स्वयंपाक उरकून घ्या, पण आज पोळ्या मात्र मी करणार आणि आजच नव्हे, तर अधूनमधून मला वेळ

असेल तेव्हा करणार. पण त्या वेळेत तुम्ही मला वाचून दाखवायचं. त्या थोड्या गांगरल्या, पण मग अडखळत का होईना वाचू लागल्या. आमचा हा 'पोळ्या-वाचन प्रकल्प' सुनेला व नातीला खूप भावला. नातीनं मामींना वहीत कात्रणं चिकटवण्याचं काम शिकवलं. त्या हे काम करताना सूनबाई मस्त रस्साभाजी करते. सामिलकीची ही नवी दैनंदिनी यशस्वी होईल असं वाटतं.' नीनाताईचा हा उपक्रम अतिशय स्तुत्य आणि अनुकरणीय आहे, नाही का? कामवाल्या मैत्रीणींना कष्टाचे मूल्य, सोयी-सुविधा हे सर्व मिळायला पाहिजे, तसंच आत्मसन्मानाची, कामाला प्रतिष्ठा मिळण्याची आणि प्रेमाचीही त्यांना जरूरी आहे. मुळात घरकाम हे कायद्याच्या कठोर चौकटीत बसणारं कामच नाही. कायद्याच्या पलीकडे दोन्ही बाजूंनी परस्परांना समजून घेऊन प्रेमाच्या नात्याची अपेक्षा करणारे

हे काम आहे. सुप्रसिद्ध कवयित्री **आसावरी काकडे** यांच्या 'गप्पा ग्वाड' या लेखाची आठवण करून देत नीनाताई म्हणतात, 'कामवाल्या बाई कामाला आल्यावर दोर्घांमध्ये चहाच्या निमित्ताने १५-२० मिनिटं एकमेकींचं दुखलं-खुपलं (मनाला) सांगत-ऐकत, एकमेकींना त्यावर काही सुचवत होणाऱ्या या मोकळ्या गप्पा दोर्घांनाही किती आश्वासक, प्रोत्साहक वाटतात हा तिचा एक अनुभव नोकरी करणाऱ्या आणि न करणाऱ्या स्त्रियांना आपला वाटेल.' समारोपात **नीनाताई** म्हणतात, 'श्री. भिंगारे यांचा लेख मनु संस्कृतीपासून आजही असणाऱ्या सरंजामशाही मानसिकतेला धक्के देणारा आहे. (ते योग्यच आहे.) पण यातील सुस्थित गृहिणींची 'आता कशी जिरली' हा टोन खटकणारा आहे.' मृणालिनी भणगे आणि इतर मैत्रीणींनीही याला दुजोरा दिला आहे.

आवाहन

विद्या बाळ एक समर्पित ध्येयवादी लेखक आणि कार्यकर्त्या होत्या. आपल्या समर्थ लेखणीतून आणि संपादनातून ललित आणि वैचारिक या दोन्ही प्रकारात विद्याताईंनी स्त्रीवादाला नवा आयाम देत स्त्रीवादाचा आणि समतेचा समर्थपणे पुरस्कार केला आहे.

विद्या बाळ यांच्या सर्व प्रकारच्या लेखनाचे संकलन करून, ते डिजिटायझ करण्यासाठी एक समिती स्थापन करण्यात आलेली आहे. यामध्ये विद्या बाळ यांचे अप्रकाशित लेखन, ऑडियो व व्हिडियो स्वरूपातील भाषणे, पुस्तकांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, स्त्री, मिळून साऱ्याजणी या व्यतिरिक्त इतर नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध झालेले लेख इत्यादींचा समावेश आहे. यापैकी आपणाकडे उपलब्ध असेलेले साहित्य आम्हाला मिळून साऱ्याजणी मासिकाच्या पत्त्यावर पाठवावे ही विनंती आहे. सदर पाकिटावर 'विद्या बाळ साहित्य' असा उल्लेख जरूर करावा.

आपल्या सर्वांच्या सहकार्यातूनच हे संकलन समग्र होणार आहे. संपर्क : राजू बहालकर, मोबाईल : ९८२२५ ९६३७०

मृणालिनीताई सांगतात, 'आमच्याकडे एक मावशी वीस वर्षे येत होत्या. घरातल्याच झाल्या होत्या. कधी घराची किल्लीही त्यांच्या हवाली केली जायची. मुलीबरोबर त्यांचं चांगलं जमायचं. त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाला आम्ही २-३ कुटुंबानी मदत केली. नंतर फ्लॅट घ्यायलाही मदत केली. आता त्या मुला-सुनेबरोबर रिटायर्ड आयुष्य आनंदात जगत आहेत. लॉकडाऊनमुळे आताच्या बाईंबरोबरचं बाँडिंग जास्त घट्ट, जवळचं झालं. त्यांचा फोन होता, वहिनी तुम्हाला त्रास होत असेल. आता महिना झालाय. मी कामाला येते. मीपण त्यांना लॉकडाऊन सुरू होणार म्हणून आठवणीने दोन महिन्यांचा पगार आधीच दिला होता. एकमेकांना जाणून घेऊन जे काम होतं, ते कायद्याने होणार नाही. ते प्रेमाने सहज होतं.'

नंदिनी सातारकर यांनी सर्व मुद्दे एकत्रितपणे मांडलेला लेख ऑगस्ट अथवा सप्टेंबरच्या अंकात प्रसिद्ध करणार आहेत. लेखाचा विषय 'सहावा वर्ण आणि भारतीय मन्वंतर' हा होता. त्यामुळे वरचे सर्व सकारात्मक अनुभव

म्हणजे 'दरिया में खसखस' याची आम्हाला नम्र जाणीव आहे. शिवाय हे सर्व गोड-गोड वाचत असताना लॉकडाऊनच्या काळात घरकामगारच काय पण मालकिणीवरच्यासुद्धा कौटुंबिक हिंसा जगभरात वाढल्या आहेत ही चिंताजनक बाब समोर आली आहे याची नोंद घेऊ या.

'सखी साऱ्याजणी'च्या सदस्यांना घरकामगारांच्या प्रश्नाविषयी राजकारणाचं आणि अर्थकारणाचं जेवढं भान असायला हवं तेवढं ते नाही याची खंत आहे. पण या लेखाच्या निमित्तानं त्यांच्या मनात कष्टकरी वर्गाविषयी निर्माण झालेली स्पंदनं त्यांनी मोकळेपणानं टिपली आहेत. याला आमच्या लेखी खूप महत्त्व आहे. 'श्रमाची चोरी' या संकल्पनेचा वाचकांनी या निमित्तानं स्वतःच्या संदर्भात विचार करावा, असं आवाहन आम्ही करत आहोत. आपल्या प्रतिक्रियांचा पुढील अंकात ऊहापोह करायला आम्हाला नक्की आवडेल. प्रतिसादाची वाट पाहत आहोत. आमेन!

गीताली वि. मं., पुणे

तालुका पातळीवर प्रतिनिधी हवेत

'मिळून साऱ्याजणी' प्रतिनिधी हे मासिकाचे विस्तारित कुटुंबच आहे. प्रतिनिधी म्हणजे कुटुंबाचे घटक. प्रतिनिधी विनामानधन काम करतात. मासिक सर्वदूर पोहोचविणे, त्यासाठी वर्गणीदार वाढविणे, सामाजिक - सांस्कृतिक उपक्रम आयोजणे यासाठी 'मिळून साऱ्याजणी' प्रतिनिधींची नेमणूक केली जाते. आवश्यक तिथे पुणे कार्यालयातून त्यांना सर्वतोपरी मदत केली जाते.

ज्या तालुका/जिल्हा/शहरांत प्रतिनिधी नाहीत त्यांनी स्वतःहून पुढे यावे आणि मिळून साऱ्याजणी' प्रतिनिधी म्हणून कार्यरत व्हावे यासाठी आग्रहाचे आवाहन आम्ही करीत आहोत. तसेच जिथे आमचे प्रतिनिधी आहेत पण तुम्हालाही सहभागी व्हायचे असेल तरी तुमचेही स्वागत आहे.

इच्छुकांनी संपर्क साधावा :-

गीताली वि. मं. : ९८२२७ ४६६६३,
संदीप मसहूर : ९४२३८ ५८०७७

(पान २३ वरून)
अडखळत म्हणाली, परवा माझ्या भावाच्या एका मित्राने मला लग्नाबाबत विचारले. म्हणजे आमचे अफेअर वगैरे काही नाही. पण तो अधूनमधून भावासोबत घरी येतो. त्यामुळे आमची ओळख आहे.''
"अरे व्वा ! आनंदाची गोष्ट आहे की." मी उत्साहाने म्हणालो.
"माझे पूर्ण ऐका तरी" ती मला मध्येच अडवीत म्हणाली, "पण त्याने मला एक अट घातली आहे. लग्नानंतर मी नर्सिंग सोडायला हवे, असे त्याचे मत आहे. मी त्याला स्पष्टपणे नकार दिला. नर्सिंग मी केवळ नोकरी म्हणून करत नाही. हे काम मला मनापासून आवडते म्हणून करते आहे. आपल्या समाजाचा

या क्षेत्राकडे बघण्याचा दृष्टिकोन कधी बदलणार ? याचे मला वाईट वाटते आहे." ती उदासपणे म्हणाली. तिची समजूत कशी काढावी या विचाराने मीही बुचकळ्यात पडलो.

"सर्वच मुले असा संकुचित विचार करणारी नसतात. तुला तुझ्या मनासारखे करिअर करू देणारा आणि समानतेची वागणूक देणारा जोडीदार नक्की भेटेल. तो शोधायला हवं तर मीही तुला मदत करतो." मी तिला आपुलकीने म्हणालो. त्यानंतर मान हालवीत ती आत निघून गेली. मी मात्र बराच वेळ अस्वस्थपणे तिच्या बोलण्याचा विचार करत होतो.

आरोग्य सेवेमध्ये परिचारिकांची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. असे

असूनही त्यांना नेहमी दुय्यम स्थान दिले जाते. आपल्या समाजाचाही ह्या क्षेत्राकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फारसा निकोप नाही.

मदर तेरेसांच्या देखभालीत सेवाशुश्रूषेचे भाग्य लाभलेला एकजण असं म्हणाला होता म्हणे की, 'मी श्वापदासारखा जगलो असेन, पण आता मरेन एखाद्या देवदूतासारखा.' अशा प्रकारे मर्त्य माणसाला आपल्या सेवाशुश्रूषेमुळे देवदूताचे रूप देणाऱ्या या सेवाव्रती लेकीच्या कार्याची दखल आपल्या समाजाने घ्यायला नको का ?

दिलीप शिंदे, सांगली.

arogyasvedana@yahoo.in

(पान ३३ वरून)

- रकमहून थोडी अधिक रकम. तुम्ही तुमच्या त्या महिन्याच्या कुवतीनुसार ही रकम ठरवू शकता. परंतु एक लक्षात ठेवा, क्रेडिट कार्ड कर्जावर व्याजदर प्रचंड जास्त असतो. आणि बाकी न भरणा रकमेवर तो चक्रवाढ म्हणजेच व्याजावर व्याज पद्धतीने आकारला जातो. त्यामुळे अक्षरशः नियम केल्यासारखे, दर ३/४ महिन्याने बिलची संपूर्ण रकम भरून टाकावी. ते न केल्यास, व्याज फार फुगते. आणि क्रेडिट कार्डची बाकी रकम हा एक मोठा सापळा बनू शकतो. ही धोक्याची सूचना आहे, लक्षात असावे.
- ३) ताई, मी असं वाचलंय, सर्व कार्डांवर विमा पण असतो. हे खरे का ?
- होय, ते खरे आहे. डेबिट असो अथवा क्रेडिट, कार्डवर विमा असतो. वेगवेगळ्या कार्डांवर वेगवेगळे विमा असतात. आपत्कालीन/अपघात विमा, जीवन विमा, आरोग्य विमा, असे विविध प्रकारचे विमा कार्डांवर असू शकतात. बहुतेकांना या विम्याची माहिती नसते. ती प्रत्येकाने करून घ्यावी. कार्डसोबतच्या पुस्तिका, वेळोवेळी येणारी कार्डची माहिती पत्रके, सर्व बारकाईने वाचावे. आपल्या कार्डची ओळख आपल्यालाच नव्याने होऊ लागेल!
- ४) बचत खाते असणाऱ्या प्रत्येकाला क्रेडिट कार्ड मिळतेच का ?
- नाही. तुम्ही पगारदार असाल तर क्रेडिट कार्ड लगेच मिळते. स्वतंत्र व्यावसायिक असाल तर उधारी अहवाल किंवा क्रेडिट रिपोर्टवर, क्रेडिट कार्ड मिळणे अवलंबून असते.
- ५) क्रेडिट कार्ड पुरेसे सुरक्षित आहे

का ?

- क्रेडिट कार्डच्या बाबतीत अफरातफर किंवा फसवणुकीची शक्यता खूप जास्त असते. या तुलनेत डेबिट कार्ड सुरक्षित असते. ग्राहक या नात्याने तुम्ही जबाबदारीने वागणे आणि सतर्कता बाळगणे गरजेचे आहे. सहजासहजी कोणा अनोळखी व्यक्तीला पैसे हस्तांतरण करू नयेत. वेंधळेपणाने किंवा भाबडेपणाने, तिन्हाइतावर विश्वास टाकू नये. आपला पैसा आपणच जपावा. क्रेडिट कार्डचा वापर जबाबदारीने करावा.
- ६) काही काही खरेदी ठिकाणांवर असे आढळून येते की क्रेडिट कार्डवर काही टक्के अडत किंवा कमिशन लावले जाते. ते का ?
- बरोबर आहे. विशेषतः सोने/चांदी खरेदीत क्रेडिट कार्डने पैसे भरल्यास सोनार वरती अडत लावतो. याचा संबंध सोनाराच्या टॅक्स भरण्याशी आहे. सहसा असा अडत, दुकानदार क्रेडिट कार्डवर लावत नाहीत. परंतु सोने खरेदीसारखे अपवाद आहेतच.
- ७) फक्त बँकाच क्रेडिट कार्डचे वितरण करतात का ?
- नाही. अनेक छोट्या मोठ्या वित्तीय संस्थादेखील क्रेडिट कार्ड देतात. जसे अमेरिकन एक्सप्रेसची क्रेडिट कार्ड अनेक वर्षे बाजारात आहेत. तसेच आता काही वित्तीय कंपन्या देखील ग्राहकांना आणि छोट्या-मोठ्या इतर कंपन्यांना क्रेडिट कार्ड देतात.

कौमुदी अमीन, पुणे.

kaumudi.amin@gmail.com

●●●

(पान १७ वरून)

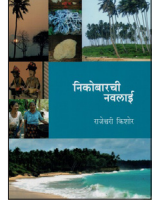
विचारांचं, धर्मचिकित्सेचं, लेखक आणि सजग वाचक घडवण्याचं क्रांतिकारी पर्व म्हणजे सुगावा!
आंबेडकरी विचार सर्वदूर पोचवण्याचं महत्त्वाचं काम करणाऱ्या सुगावा प्रकाशनाबरोबरच विलास वाघ यांनी अनेक सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रकल्पांची मुहूर्तमेढ रोवली होती. देवदासींची घरं आणि रेड लाईट भागातल्या वेश्यांच्या घरांचे उंबरठे झिजवत विलास आणि उषा वाघ यांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत दाखल केले. गुन्हेगारी जगापासून लांब ठेवले आणि त्यांच्यातला माणूस जागा करत त्यांचे ते मायबाप झाले. भटक्यांसाठी आश्रम शाळा, सिद्धार्थ बँक किंवा सामुदायिक शेतीचा प्रयोग या सगळ्या गोष्टी त्यांनी परिवर्तनाशी जोडल्या. जातिनिर्मूलन, प्रौढ शिक्षण, वसतिगृहे आणि साहित्याच्या माध्यमातून प्रबोधन असं विविधांगी काम त्यांनी उभं केलं होतं. सामाजिक व साहित्यिक क्षेत्रातील योगदानाबद्दल त्यांना अनेक मानसन्मान लाभले होते. महाराष्ट्र फाउंडेशनच्या पुरस्कारानेही त्यांना गौरवण्यात आले होते. 'मिळून साऱ्याजणी'शी त्यांचे स्नेहपूर्ण संबंध होते. त्यांच्या पत्नी आणि चळवळीतल्या त्यांच्या साथीदार उषा वाघ यांच्यावर उर्मिला पवार यांनी लिहिलेला लेख 'मिळून साऱ्याजणी'च्या फेब्रुवारी २०२१ च्या अंकात प्रकाशित झाला होता. विलास वाघ यांच्या समर्पित जीवनाला 'मिळून साऱ्याजणी' आणि 'पुरुष उवाच' परिवारातर्फे आदरांजली!

●●●

आपल्या वाचनालयात

निकोबारची नवलाई । राजेश्वरी किशोर

प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन, पुणे. । किंमत : रु. ३००/- । पृष्ठसंख्या : १९३

निकोबार या सोनेरी वाळूच्या किनाऱ्यानी, नारळीच्या हिरव्यागार झाडांनी नटलेल्या बेटाच्या उत्पत्तीचे मजेदार किस्से, २५,००० ते ५०,००० वर्षापूर्वी बेटावर आलेल्या आदिवासी जमातींचे मानवंशशास्त्राच्या दृष्टीने आणि बेटाचे भारताच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने असलेले भौगोलिक महत्त्व, या साऱ्यांची तपशीलवार ओळख लेखिका करून देते.

मासेमारीसाठी वापरले जाणारे किर्याव नावाचे फळ, स्पर्मव्हेल माशाने आपल्या उलटीद्वारे बाहेर काढलेले अंब्रग्रीस नावाचे सुगंधी द्रव्य, नारळ खाणारे खेकडे या साऱ्यांचे अतिशय मनोरंजक वर्णन पुस्तकात वाचायला मिळते. या निसर्गसुंदर बेटावरील

प्राण्यांना सांभाळणाऱ्या अनुराधा राव, पाकोळ्यांचे अस्तित्व टिकवणारे डॉ. शंकरन, बेटावरील आदिवासींना शिक्षण देऊन त्यांचे प्रबोधन करणारे बिशप रिचर्डसन, स्थानिक लोकांना नारळाच्या व्यवसायातून योग्य मोबदला मिळवून देणारी ईएचएल सोसायटी या सार्यांचा कृतज्ञतापूर्वक परिचय लेखिका करून देते. निकोबार बेटाला, २६ डिसेंबर २००४ या दिवशी त्सुनामीची तडाखा बसला. या संहारातून उन्मळून पडलेली झाडे, त्यात अडकलेली प्रेते, वाहत जाणारी माणसे, याचे भयकारी वर्णन या पुस्तकात आहे. या लाटांमध्ये वाहून गेलेल्या अनेक लोकांना, स्वतःचे प्राण पणाला लावणाऱ्या सैन्यदलातील अधिकाऱ्यांच्या शौर्यकथा

वाचून प्रसंगी हृदयाचा थरकाप उडतो. या त्सुनामीच्या तांडवाचा निकोबारमधील जनजीवनावर झालेला परिणाम, त्यानंतर झालेले सामाजिक बदल व बदललेली नीतीमूल्यं या साऱ्यांचा लेखिका खोलवर वेध घेते. बेटावरील आदिम जमातींचं निसर्गाशी असलेले घट्ट नातं, एकमेकांच्या सहकार्याने, अत्यंत खडतर जीवन जगणारे, आणि चढाओढी व भांडणापासून दूर असणारे निर्मळ, निष्पाप, प्रामाणिक आदिवासी नकळत आपल्यालाही भेटीची ओढ लावतात. लेखिकेचे पती किशोर यांनी काढलेल्या सुंदर छायाचित्रांनी पुस्तक अधिकच देखणे बनले आहे.

मृणाल मुजूमदार, पुणे

निराळ्या विश्वात जगताना । प्रा. डॉ. लक्ष्मी पुरणशेड्डीवार (पुदरोड)

प्रकाशक : गणगोत प्रकाशन, नांदेड. । किंमत : रु. १५०/- । पृष्ठसंख्या : १११

'लहानपण देगा देवा, मुंगी साखरेचा रवा', 'मुले म्हणजे देवाघरची फुले' अशी बालविश्वाची रमणीय, सुरक्षित, सुशोभित छबी मनात वसलेल्यांसाठी प्रा. लक्ष्मी पुरणशेड्डीवार ह्यांचे हे पुस्तक म्हणजे प्रखर वास्तवाचा झटका होय. गुन्हेगारी स्वरूपाचे विद्रुप दर्शन हे संस्कृतीचा जयघोष करणाऱ्यांसाठी डोळ्यात अंजन घालणारे ठरावे. बालकल्याण समिती सदस्य ह्या नात्याने, प्रा. पुरणशेड्डीवार यांनी जवळून अनुभवलेल्या, हस्तक्षेप केलेल्या ह्या सत्यकथा असून त्यानिमित्ताने अशा संकटग्रस्त दुर्दैवी बालकांसाठी कार्यरत असणाऱ्या १०९८ चाईल्ड

हेल्पलाईन, बाल न्याय मंडळ, शासकीय निरीक्षण गृह, मुलींचे बालगृह अशा विविध प्रकल्पांची, संस्थांची पुसटशी ओळख वाचकांना होते. घडून गेलेल्या घटनांच्या तपशिलातून, अवतीभवती सजगतेने बघण्याचे भान ह्या पुस्तकातून निर्माण व्हावे हाच लेखिकेचा उद्देश आहे.

२५ सत्य कहाण्या पुस्तकात समाविष्ट आहेत. प्रत्येक कहाणीचे विश्व निरनिराळे. चोरी करून परागंदा झालेल्या आईबापांच्या कर्माची शिक्षा भोगणारा निरपराध दीपक, एड्सबाधित दांभत्यांची अनाथ झालेली लेक आनंदी व तिचा बेवारस दफनविधी, सावत्र

बापाच्या पाशवी वृत्तीला पडलेला निरागस सुधाकर, उमलत्या वयातील आकर्षणाला प्रेम समजून घरातून पळून जाणारी अल्पवयीन आरती व तिच्या आयुष्यच झालेला विचका अशा अस्वस्थ करणाऱ्या कहाण्यांमधून खरोखर निराळेच विश्व वाचकांसमोर उघडते.

आधाराचा हात देणारी विश्वासक यंत्रणा असल्याचा दिलासाही हे पुस्तक देते. या यंत्रणेचा एक हिस्सा असणाऱ्या लेखिकेचे ह्या वेगळ्या दर्शनाबद्दल अभिनंदन!

सुजाता जोशी-पाटोदेकर, नांदेड

वाचणारे लिहितात

प्रिय गीताली,

स्मृतिशेष विद्याताई बाळ यांच्या मागे 'मिळून साऱ्याजणी' चं मासिक तशीच वाटचाल पुढे करत राहिल ना.. असा विचार मनात येत असतानाच त्याच जिद्ध आणि निष्ठेनं 'मिळून साऱ्याजणी'चे अंक प्रकाशित करण्याचं काम तुम्ही आणि तुमच्या सहकाऱ्यांनी पुढे चालू ठेवलं आहे याचा वाचक म्हणून आम्हाला आनंद होत

आहे. फेब्रुवारी २०२१ च्या अंकापासून आधी उपयोगात येत असलेल्या संवादाचं नामकरण 'शांतिसंवाद' असं करण्यामागे जो विचार आहे तो संविधानिक मूल्यांची बांधिलकी असलेला आहे. त्यातून संवादाला जोडून येणाऱ्या विसंवादाला जागा नाही, हे सूचित झालं आहेच शिवाय जे काही बोललं लिहिलं जाईल त्यातून शांतीच्याच संदेशाची मनामनात रुजवण होईल, जी काळाची गरज आहे हाही विचार सुस्पष्ट आहे. सर्व धर्मांनी शांतीला

अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेलं आहे, याची आठवण देणारं संपादकीय गीताली यांनी अतिशय ताकदीनं लिहिलं आहे.

फेब्रुवारीच्या याच अंकात मी 'सुगावा'कार उषा वाघ यांच्यावर लिहिलेला माझा लेख प्रकाशित केलात यासाठी मनापासून आभार!

गीताली व सहकाऱ्यांचे मनापासून आभार आणि खूप शुभेच्छा.

ऊर्मिला पवार, मुंबई.

●●●

बोलकं पत्र

जागतिक महिला दिनानिमित्त माझ्या मागण्या

आदरणीय महोदय/महोदया,

महाराष्ट्र राज्य शासनातर्फे ८ मार्च पासून जागतिक महिला दिनाचे औचित्य साधून 'समृद्धी महिला सक्षमीकरण' हे अभियान तीन महिने राबण्यात येणार आहे. आम्ही पूर्वी आयोजित केलेल्या महिला बचत गट प्रशिक्षणामध्ये, मी मांडलेल्या मागण्यांचा येथे, या निमित्ताने पुनरुच्चार करीत आहे.

१) महिलांच्या अदृश्य श्रमाचे जीडीपी- 'सकल राष्ट्रीय उत्पादना'मध्ये समावेश करा- महिला आपल्या कुटुंबासाठी अहोरात्र काबाडकष्ट (Unpaid Domestic Work- प्रती दिन २९९ मिनिटे) करीत असतातच. तसेच शेती व पूरक व्यवसाय मधील कामांमध्ये त्यांचा ६५% सहभाग असतो; परंतु आपल्या अर्थतज्ज्ञांनी या अदृश्य श्रमाकडे हेतूपुरस्सर दुर्लक्ष केले आहे. ५ जानेवारी २१ ला सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन न्यायधीशांच्या समितीने, एका खटल्यामध्ये निकाल देताना, अशी आशा व्यक्त केली की, 'केंद्र सरकारने देशातील गृहिणींच्या श्रमांचे अर्थ मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया सुरु करायला हवी'.

हा निकाल सामाजिक समतेच्या

घटनात्मक दृष्टिकोनातून व महिलांच्या श्रमांना प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठीचे एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. हा दूरगामी परिणाम करणारा ऐतिहासिक निकाल आहे, असे मी मानतो. महिलांच्या कष्टाचे शास्त्रीय मोजमाप करून त्याची नोंद जीडीपी - सकल राष्ट्रीय उत्पादनात करणे ही काळाची गरज आहे. आपल्या अर्थमंत्री महिला असल्यामुळे त्यांनी याचा विचार करावा व जगाला नवीन पायंडा दाखवावा, ही अपेक्षा. अनुजाथ सिद्धुने वयाच्या दहाव्या वर्षी एक पेंटिंग काढले होते. शीर्षक होते- 'My Mother and Mothers in my neighbourhood'. त्यात महिला किती विविध प्रकारची कामे करतात त्याचे चित्रण केले होते. या चित्रातून त्याची भावना प्रगट होते. या पेंटिंगला अनेक आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले. व केरळ सरकारने या चित्राची निवड 'Gender Budget Document'च्या मुखपृष्ठासाठी केली. सोबत चित्र जोडले आहे. पण हा सन्मान पाहायला त्याची आई जिवंत नव्हती.

२) एक तालुका, एक रूरल मॉल : महिला बचत गटांनी केलेली उत्पादने पाहिले की मन थक्क होते. इतकी वैविधता, कुशलता व नाविन्यता त्यांच्यामध्ये पाहावयास मिळते. पण अजूनही त्यांना कायमस्वरूपी बाजारपेठेची उपलब्धता हा मूलभूत प्रश्न आहे. कारण शहरात आयोजित करण्यात येणारी थेट विक्री प्रदर्शने, महोत्सव हे प्रासंगिक असतात. कधीकधी दूरवरून प्रवास करून आलेल्या

बचत गटांना नुकसानही सोसावे लागते. तरी तालुका तिथे 'रूरल मॉल'ची उभारणी करणे बाबत महत्त्वाकांक्षी योजना राज्य सरकारने आखावी. व त्यामध्ये (Rotational basis) महिला बचत गट उत्पादकांना जागा उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

३) कम्युनिटी डिजिटल केंद्र निर्मिती : शिवसेनेने निवडणुकीच्या वचननाम्यामध्ये आश्वासन दिले होते की, १० वी पर्यंत शिक्षण झालेल्या १० लाख महिलांना ग्रामीण भागात कम्युनिटी डिजिटल सेंटर्स विकसित केली जातील. या ठिकाणी वेगवान इंटरनेट आणि लॅपटॉप उपलब्ध करून दिले जातील. या आश्वासनाचा सरकारला विसर पडला असून त्याबाबत अर्थसंकल्पात काहीही तरतूद केलेली दिसत नाही. या सेंटर्सचा उपयोग महिला ग्रामीण भागामध्ये राहून ई- मार्केटिंगद्वारे आपले उत्पादन देशात सर्वत्र पाठवू शकतील.

४) अंगणवाडी व गावातील शाळांमध्ये देणारा पोषण आहार, विद्यार्थ्यांचे शाळेतील गणवेश, शिवभोजन थाळी वगैरेचे कंत्राट (contract) स्थानिक ग्रामीण महिला बचत गटांनाच दिले पाहिजे, असा शासन निर्णय (GR) अमलात आणावा.

संधीतून सन्मानाकडे!

सतीश देशमुख, पुणे.

हे मासिकाचे विस्तारित कुटुंबच आहे. प्रतिनिधी म्हणजे मासिकाच्या विस्तारित कुटुंबाचे घटक. प्रतिनिधी विनामानधन काम करतात. आपणही 'साऱ्याजणी'च्या संदर्भातील कामासाठी त्यांच्याशी संपर्क साधू शकता. वर्गणीही देऊ शकता

प्रतिनिधी यादी

समाजमाध्यम प्रतिनिधी

प्रीती पुष्पा-प्रकाश
मोबाईल : ९४२२५१७१२९

महाराष्ट्र प्रतिनिधी

सरिता आवाड
मोबाईल : ९८३३९८७५६८

अहमदनगर

प्रज्ञा हेन्ड्रे-जोशी
मोबाईल : ९८५००७५४४३

अकोला

दीप्ती जोशी
फोन : ०७२४/२४२१६१३

मोबाईल : ९४२३१५०५१५

अमरावती

शोभा रोकडे
मोबाईल : ९९६०९३७७६९

आंबेजोगाई

अरुंधती पाटील
मोबाईल : ९४२२७४४१६६

औरंगाबाद

सुलभा खंदारे
मोबाईल : ९४२२२०११२१

बेळगाव

मनीषा सुभेदार
फोन : ०८३१/२४०३९३८

मोबाईल : ९३४२५४१८८६

बीड

हेमलता पाटील
फोन : ०२४४२/२२२४२०

मोबाईल : ९८२२६३११४४

बारामती

सीमा गोसावी
मोबाईल : ९८५०९३४३४२

बाश्री

भारती रेवडकर
मोबाईल : ९६०४५१५५२३

बुलडाणा

नरेंद्र लांजेवार
मोबाईल : ९४२२१८०४५१

बेंगळूरु

नीता जाधव
मोबाईल : ०९८४५०६६१७३

चाळीसगाव

वैशाली निकम
मोबाईल : ९४२१५१२५३३

चंद्रपूर

गीता देव्हारे-रायपुरे
मोबाईल : ९९७५३४९५५५

दोंड

अरुणा मोरे
मोबाईल : ९८५००१४५७३

गोवा (पणजी)

उज्वला आचरेकर
मोबाईल : ०९४२११५७९४६

हैदराबाद

शुभांगी परळीकर
मोबाईल : ९२९६०५०००२

फोन : ०४०/२४६०८५६६

जळगाव

शामा सुबोध
मोबाईल : ९३७३०३५५३५

कणकवली

शमिता बिरमोळे
फोन : ०२३६७-२३२९०९/२३२५०७

कऱ्हाड

सविता मोहिते
मोबाईल : ९८२२४०३७७१

(वेळ : संध्या. ५ ते ६)

कोल्हापूर

उज्वला हिरकुडे
मोबाईल : ९८९०८३८६५५

समिक्षा फराकटे
मोबाईल : ८००७१९०१०५

पद्मानगर, लातूर

शैलजा बरुरे
९४२३७१४५३४

महाबळेश्वर

नीता भिसे
मोबाईल : ९४२०७७१५४३

मालगुंड

अस्मिता रुगे
फोन : ०२३५७/२३५०१३

मोबाईल : ९६२३६९९१५४

मुंबई

मालाड (प.)
मीनाक्षी दादरावाला
फोन : ०२२/२८८२३२४९

मुलुंड

रजनी करंदीकर
मोबाईल : ९८९२४७३३२७

विलेपार्ले (पू.)

विनिता हाटे
फोन : ०२२/२६१३०६४२

(वेळ-सायं. ८ नंतर)

वाशी (नवी मुंबई)

शरयू देशपांडे
मोबाईल : ९३२५००१९६२

मालवण

वैशाली पंडित
फोन : ०२३६५/२५२९९२

मोबाईल : ९४२२०४३०२५

नागपूर

अनुराधा खेडेंकर
फोन : ०७१२/२०४०१२५

मोबाईल : ९४२२८०४७२७

सुभाष तुलसीता
मोबाईल : ९३७१५९९९२३

नांदेड

अनघा जोशी मुधोळकर
मोबाईल : ९४२२४३४४४०

नाशिक

मेधा वैजापूरकर
फोन : ०२५३/२५३०१०३

निपाणी

शोभना शिपूरकर
मोबाईल : ०९४४८६१९३३

परभणी

ज्योती चौडे
मोबाईल : ९०९६५०५१७६

पुणे

सुनीता भागवत (स्वरागेट)
मोबाईल : ९४२२३१०३७८

दीपा देशमुख (बाणेर-बालेवाडी)

मोबाईल : ९५४५५५५५४०

गौरी जानवेकर (सिंहगड रोड)

मोबाईल : ९८८१८८७५९०

मीरा कुलकर्णी (पाषाण)

मोबाईल : ९४२२१८९२६४

पुरंदर जि. पुणे

अजरुद्दीन नदाफ
मोबाईल : ९१३०५७६६९६

पंढरपूर

फैमिदा बिजापूर
मोबाईल : ९९२२१ ९१८५७

रत्नागिरी

आरती पोटफोडे
मोबाईल : ९२७०३१५४५९

सफाळे, जि. पालघर

स्वाती भोईर
मोबाईल : ८१०८३२३९९

सातारा

श्रीकांत के. टी.
फोन : ०२१६२/२३२०६०

मोबाईल : ९८२२०६४८००

देऊर, जि. सातारा

तरुजा भोसले
मोबाईल : ०९६१०९३८३८

सावंतवाडी

अर्चना वझे
फोन : ०२३६३/२७२८२८

शिंदखेडा, जि. धुळे

संदीप गिरासे
मोबाईल : ९४२३४९४५१५

सोलापूर

सरोजनी तमशेटी
फोन : ९९६०१०३२९४

सांगली

छायाश्री जाधव
फोन : ०२३३/२३७६८६१

मोबाईल : ९८६००४९८८०

सांगली जिल्हा

सोनिया कस्तुरे
मोबाईल : ९३२६८१८३५४

नामदेव कस्तुरे

मोबाईल : ९४२२४१०८५४

तासगाव, जि. सांगली

मिनल कुडाळकर
मोबाईल : ९४२३८७२४१६

सिंधुदुर्ग जिल्हा

अर्पिता मुंबकर
मोबाईल : ९४२०२६११९६

रिसोड, जि. वाशिम

चाफेश्वर गांगवे
मोबाईल : ९०९६६७५००१

यवतमाळ

आशा देशमुख
मोबाईल : ९४२३४३६०४३

मंगला सरोदे

फोन : ०७२३२/२४२८२९

परदेशातील प्रतिनिधी

VIDWANS SHAILA : 8, STONEHEDGE DRIVE, EAST WINDSOR, NJ 08520-2825 U.S.A. EMAIL : shaila@vidwans.com
ADITI KELKAR HATE : Flat no. 410 , Burj I Nahada Tower, I Nahada 1, P. O. Box no. 341235, Dubai, UAE. PH. 971-4-2389467, Mobile- 971-56-1798331. Email : aditikelkar21@gmail.com
DEVINA ASHISH DEVALEKAR : 12, Bushnell Place, Maidenhead, Post Code - SL65DF. London, UK. Ph. - 0044 7961099087. Email - ddevalekar@yahoo.com
JYOTI KANITKAR : 13228 Stable Brook Way, Herndon, VA 20171 Phone no: 703-478-2680 Email: jyoti@kanitkar.com

खालील ठिकाणीही 'मिळून साऱ्याजणी'ची वर्गणी स्वीकारली जाईल
(१) हिराचंद नेमचंद बाचनालय : १३४, मुराज्जी पेठ, सोलापूर - ४१३००१. फोन : २७२६६२०
(२) साधना : ४३०-३१, शनिवार पेठ, पुणे - फोन : २४४५९६३५

आमचे वितरक :
पूनम एजन्सी- २४४९४६६८, बी. डी. बागवे आणि कंपनी, मुंबई- २३८५७०१२

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra

भारत सरकार का उद्यम

एक परिवार एक बैंक

महा एमएसएमई कर्ज योजना

सर्वोत्तम बना
पथदर्शी व्हा!

महाबैंक
जीएसटी क्रेडीट
योजना

महाबैंक
एमएसएमई प्रोजेक्ट
कर्ज सुविधा

महाबैंक एमएसएमई
कैश क्रेडीट
योजना

महाबैंक एमएसएमई
हॉस्पिटैलिटी
फायनान्स

महाबैंक डॉक्टर, सीए,
इंजिनियर्स आणि
आर्किटेक्टसाठी कर्ज सुविधा

महाबैंक
कॉन्ट्रक्टर
योजना

आमच्या इतर
एमएसएमई कर्ज सुविधा

महाबैंक माहन कर्ज सुविधा -
स्वॉल रोड ट्रान्झपोर्ट ऑपरेटरांसाठी

पीएमईजीपी

पीएसबी-59

स्टॅरटअप-अप इंडिया

मुद्रा कर्ज

मिस्ड कॉल द्या : 8010 614 614 किंवा अर्ज करा : www.bomloans.com | फॉलो करा @mahabank

REGISTERED

License to post without prepayment of postage No.: WPP - 34

RNI Regd.no. MAHMAR/2000/02001 Declaration No SDO/Pune City/ SR/11/2021

Postal Regd.No. PCW/043/2021-2023

Published & Posted on 01/05/2021

Posting at PSO, Pune GPO - 411001

सुमित्रा भावे आता राहिला केवळ स्मृतिगंध

नंदिनी ओझा यांच्या 'लढा नर्मदेचा' या पुस्तकाचे प्रकाशन करताना डावीकडून विद्या बाळ, सुमित्रा भावे, नंदिनी ओझा, विशाखा पाटील आणि गीताली

'मिळून साऱ्याजणी' आयोजित साजोस अर्थात सावित्री जोतिबा समता उत्सव आणि विद्या बाळ पैस शांती संवादाचा या उपक्रमा अंतर्गत

'माध्यम सजगता (Media Advocacy)'

या नवीन प्रकल्पाची सुरुवात करताना विशेष दृकश्राव्य अभिभाषण सोमवार, दिनांक १२ एप्रिल २०२१ रोजी मिसा फेसबुक पेज आणि मिसा यूट्यूब चॅनेलवर आयोजिले होते. याला अजून एक औचित्य होते, ते म्हणजे - सावित्रीबाई फुले स्मृतिदिन (१० मार्च), महात्मा जोतीबा फुले जयंती (११ एप्रिल) आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती (१४ एप्रिल) निमित्ताचे!

'माध्यम संवादाचे फुले- आंबेडकरवादी प्रतिमान' या विषयावर डॉ. राधेश्याम जाधव, डेप्युटी एडिटर - दी हिंदू बिझनेस लाइन यांनी आपली वैचारिक मांडणी केली.

एप्रिल २०२१ अंकाच्या कव्हरच्या निमित्ताने कलाकाराचे मनोगत

एप्रिल २०२१ अंकाचं प्रकाशन करताना रमाकांत धनोकर

धोऱ्याची फुले, छान पांढरी; रस्त्याच्या कडेला कुठेही नजरेला पडतात. झाडावर त्यांचा बाज, त्यांची रचना अगदी वेगळीच असते इतर फुलांपेक्षा. लांब मान, वर फुलून आलेल्या पाकळ्या, खरं तर ते फूल अखंडच असते. फक्त शेवटी पाच टोके असतात म्हणून... मी काय केले, त्या फुलाला मधोमध एक काप देऊन त्याचा दंडगोल चपटा केला. वाळवायला समतल व्हावा म्हणून ही थोडक्यात छोटी सर्जरी.

त्याचे स्त्रीकेसर, पुंकेसर हेही आकर्षक असतात. याचे फळही मस्त काटेरी चेंदूसारखे दिसते. ही फुले मधे कापून ती वर्तमान पत्रात ठेवून वाळवली आणि त्याचे तपकिरी रंगात सुंदर रूपांतर झाले, ते ही पारदर्शी. ते वाळके रूप मला फारच मोहवून गेले. त्याची २/३ चित्रे मी केली. या चित्रात मांडलेली वाळलेली फुले - मला ती एकमेकांशी संवाद साधताहेत असेच भासू लागले. त्यांच्या माथ्यावर मग मी वाळलेली पाने ठेवली आणि थांबलो. संवाद ही खूपच आवश्यक गोष्ट. संवाद, गप्पागोष्टी यामुळे माणसामाणसातले नाते मोकळेपणाने फुलत जाते. काही साचून राहात नाही आणि आपसूकच एक पारदर्शी नाते निर्माण होते. ते या फुलांच्या आरपार दिसण्यातून सहजच मला दिसत गेले आणि चित्र बहरले. त्यांचा एकमेकांकडे असलेला कल हेच सांगतोय ना. त्यातील एकजण खाली बघतेय आणि दुसरी प्रेमाने तिच्याशी हितगुज करतेय असेच.

मुखपृष्ठकार राजूने फुलांच्या भोवती यलो हा 'हाय की' रंग निवडून गप्पांना छान उजाळा आणलाय. त्यातही वलयांकित, आत विरत जाणारा पिवळा हा उमलत जाणाऱ्या गप्पांचे व्यक्तिमत्त्व खुलवतो. या मनमोकळ्या गप्पांमुळे साचलेपण विरत जाते. त्यातला लिंगभावाचा संदर्भ पाहणाऱ्याला हवा तसा त्यानं समजून घ्यावा. या दोन सख्या गुजगोष्टी करत आहेत असं समजा किंवा काहीही. 'मिळून साऱ्याजणी' मधला संवाद असाच आहे. तिचा, त्याचा, त्यांचा आणि सर्वांचाच!